

Сирдарёхон ЎТАНОВА ✓

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛИЁТИДА
РАНГ СИМВОЛИКАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА
АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Сирдарёхон ЎТАНОВА

АЛИШЕР НАВОИЙ
ҒАЗАЛИЁТИДА РАНГ
СИМВОЛИКАСИ

«ТАФАККУР» нашриёти
ТОШКЕНТ – 2011

УДК:821.512.133

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.*

Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи:

Иброҳим ҲАҚҚУЛ
филология фанлари доктори

Тақризчилар:

Боқижон ТЎХЛИЕВ,
филология фанлари доктори, профессор

Эргаш ОЧИЛОВ,
филология фанлари номзоди

ISBN: 978-9943-372-38-2

©С. ЎТАНОВА, 2011

©«ТАФАККУР» нашриёти, 2011

ОРЗУ ОДИМЛАРИ

Қадим замонларда олиму уламолар орасида “Илмнинг “зақоти” иқтидорли ёшларни кўллаб-қувватлашдир”, деган фикр бўлган. Дарҳақиқат, ўртамиёначи ва талант-сизларни суяш ёки уларга марҳамат кўрсатиш, хусусан, илм ва бадиий ижодда катта зиёндир. Зиёнлиги шундаки, истеъдод ва салоҳияти паст кимса уриниб-суриниб, бирор мавқе ё мартабага эришса, айнан талантларнинг йўлини тўсишга уриниб, уларга ҳеч шафқат қилмайди...

Шогирдларимнинг аҳволидан Имкон етгани қадар огоҳ бўлишга уринаман. Лекин менга уларнинг ёқадиган хусусияти, энг аввало, ўзига ишончи, заҳматкашлиги ва мабодо йўлда қандайдир қаршилик ёки қийинчилик учраса, ташвиш-тахликага берилмай, хотиржамлик ила уларни бартараф қилишга интилишидир. Чунки илм-фанда бирор жиддий ишга киришилганда, ҳаммаси осон ва силлиқ кечмаслигини аввалдан англаш лозим... Шундай кўникма ва сезги наинки йигитлар, шогирд қизларимиз учун ҳам хослиги, албатта, қувонарли. Улардан бири “кўнгилшунос”, бошқаси “кўзшунос”, яна бировлари “маломатшунос” ва “рақамшунос”. Сирдарёхон Ўтанова эса “рангшунос”. Дарвоқе, булар мумтоз адабиётни, хусусан, Алишер Навоий шеър-иятини кўнгил, кўз, рақам ва ранг тимсоллари асосида тадқиқ ва таҳлил қилган ёш тадқиқотчилардир.

Сирдарёхон Жиззахнинг Дўстлик туманида туғилиб, нояга етган. Абдулла Қодирий номли Жиззах давлат педагогика институтини тугатгач, Гулистон давлат университети магистранти сифатида таҳсилни давом эттирган. Худди шу пайтлардан у ҳозир катта илмий ходим вазифасида хизмат қилаётган Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти билан боғланган

эди. 2003 йилда у шу институтга аспирантурага кириб, “Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Ранг тарихи, халқ оғзаки ижодида қўлланилган ранг рамзлари, буларнинг ёзма адабиётга кириб келиши ва туркийгўй шоирларнинг ранглардан фойдаланиш маҳорати – ушбу тадқиқотда булар атрофлича ёритиб берилган. Айниқса, гул образига доир фикр-мулоҳаза ва таҳлиллар ҳеч бировни бефарқ қолдирилмайди, деб ўйлайман.

Ранг сезгиси, ранг орқали фикрлаш, туйғу ва туншунчада рангга суяниш ҳамма учун ҳам хос хусусият ёки фазилат эмас. Инсоннинг ранг воситасида акс этирилган ҳис, ҳол, кайфиятларини яхши англаши ички бир нигоҳга боғлиқ. Айтайлик, рассом ҳар нарсадан олдин кўз билан яшайдиган, нарса ва борлиқларнинг моҳиятидан кўра, ранг ва шаклларига яқинлик сезадиган кишидир. Ўзгаларда оддий бир маҳорат самараси бўлиб кўринган суврат, улкан шоирларда ҳаяжон ҳамда ҳаётий қарашларни ифодалайдиган алоҳида бир восита ҳолига етказилади. Бугина эмас, даҳо санъаткорлар ижодиёти динга, диний-фалсафий таълимот ёки дунёқарашларга ранг “йўли” билан ҳам бориб боғланади. Сирдарёхон имкон қадар тадқиқотида шу ишларни ўрганган, инобатга олиб фикр юритган. Айниқса, тасаввуфдаги ранг ва ранг маънолари билан кизиқиши шеърини матнларини дадил ҳамда ишонч ила таҳлил ва талқин қилишда унга жуда қўл келган. Чунки ранг сеҳри, ранг жозибаси, ранг таассуротларига у ўзича аҳамият бера олган. Сирдарёхоннинг тадқиқотини ўқиган киши бу дунёда ҳар бир ҳақиқат ва ҳолатнинг хусусий ранги борлигига, қувонч ва шодлик, эзгулик ва бахтиёрлик ранглари билан қайғу ва ҳасрат, алам ва ғусса ранглари ўзаро буткул қовушмаслигига тўла ишонади. Ва ранг, бўёқ, рангдор-

лик бўлмаганида, сўзлар хира тортиб, кўрксизланиб, фикру туйғулар гўзалликдан, латиф-латиф товланишларидан маҳрум бўлишига ҳеч шубҳаланмайди.

Хуллас, Сирдарёхоннинг китоби орзу ва иштиёқ билан ёзилганлиги туфайли ҳеч зўриқмасдан, зерикмасдан ўқилади. Сўзнинг маънога кўчиш, маънонинг оҳанг билан бирикиш ҳолатлари ва буларнинг рангу бўёқлар ила ўзаро уйғунлашувлари шеър завқидан бе-насиб бўлмаган ҳар бир кишини бефарқ қолдирмайди. Шунингдек, сўз ила ранг, хаёл, тасаввур, тушунча ва ранг орасидаги алоқадорликлар хусусидаги гапларни ўқиш ҳам мароқли, деб ўйлайман.

Илмда фикран ва руҳан илгарилашнинг бир маъноси, қилинган ишдан қаноатланмаслик, бошқаларга мақбул кўрингани билан ундан ўзининг алоҳида бир мамнунлик сезмаслигидир. Бу яхши туйғу. Айниқса, ёшликда. Сирдарё Ўтановада ҳам шу туйғу бор... Фақат илмда эмас, институт жамоат ишлари ва ёшларга сабоқ беришда ҳам фаоллик кўрсатиши шундан.

Муҳтарам ўқувчи! Қўлингиздаги китоб навқирон олима Сирдарё Ўтанованинг илмдаги илк изланиш ва уринишларининг меваси. Унда баъзи хато ва камчиликлар учраши ҳам табиий. Лекин беғараз айтилган ҳар бир танқидни муаллиф оғринмай қабул қилиб, келажакда уларни такрорламаслигига мен ишонаман.

*Иброҳим ҲАҚҚУЛ,
филология фанлари доктори*

КИРИШ

Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ ҳаққоний тарихимизни қайта тиклашга, маънавиятимизни юксалтиришга, миллий санъатимизга алоҳида урғу берилди. Президентимиз И.А.Каримовнинг: «Жаҳон маданияти ютуқларига зўр ҳисса қўшган буюк аجدодларимизнинг маданий ва маънавий мероси теранлиги ва чуқурлиги англаб олинганлиги, ҳар бир авлоднинг ўз ўтмишига, олижаноб миллий ва диний анъаналарига ҳурмат билан қараш, уларни асраб-авайлаш руҳида тарбияланаётганлиги, айни чоғда ҳозирги замон жаҳон цивилизацияси ва маънавияти кадриятларини ўзлаштириш ва уларга ошно бўлиш зарурлиги равшан англаб етилганлиги – мана шуларнинг ҳаммаси ҳаётбахш бир заминдирки, бизнинг янгиланиш ва халкимизнинг миллий ўзлигини англашини ошириш, аҳолининг сиёсий етуклиги ва фаоллигини кучайтириш борасидаги сиёсатимиз мана шу заминга таянади»¹, – деган фикрлари маънавиятимизнинг мустаҳкам пойдевори саналган мумтоз адабий меросимизни чуқур тадқиқ этиш ва унга янгича ёндашишни талаб этмоқда.

Маълумки, бадийлик асосларидан бири рамзийлик бўлиб, халқ тафаккури, оғзаки ижодининг бой анъаналари асосидаги ранг символикаси ёзма адабиётда ранг билан алоқадор образ, тимсол, рамзлар тизимини вужудга келтирди. Ўзбек мумтоз адабиётидаги ушбу тизим форс-тожик адабиёти, ислом ва тасаввуф ғоялари заминида янада такомиллашди. XII асрдан бошлаб ранг символикасининг туркий халқлар адабиёти, жумладан, ўзбек адабиётида кенг миқёсда истеъ-

---

1 Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. Т. 3. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б. 274.

молда бўлганлигини кўришимиз мумкин. XIV-XV асрлар ўзбек мумтоз шоирлари Атойи, Лутфий, Гадоий, Саккокий ижодида ранг символикаси билан боғлиқ образли тасвирдан кенг фойдаланилди. Ўзбек мумтоз адабиётида ранг символикаси Алишер Навоий ижодида ўзининг энг юқори чўккисига эришди.

Алишер Навоий ижоди, хусусан, лирикасида ранг символикаси лирик қаҳрамон образини гавдалантириш, унинг ўй-хаёли, дунёқараши, атроф-муҳитга муносабатини ифодалаш, психологик ҳолатини тасвирлаш жиҳатидан, айниқса, ёрқин намоён бўлади. Ранглар асосидаги символик тасвир шоир лирикасида нафакат бадий усул, балки ижодий метод ва лирик услубнинг узвий қисмига айланган. “Навоий ижоди учун хос бўлган ана шу усулнинг ҳақиқий намунасини биз унга қадар бўлган ўзбек ва форс-тожик лирикасида (тўғрироғи, ғазалчиликда) учратмаймиз”.² Бу эса Навоий лирикасидаги ранг символикасини монографик планда махсус тадқиқ этиш бугунги адабиётшунослик учун долзарб эканлигини кўрсатади.

Алишер Навоийнинг тўлиғича ранг символикаси асосига қурилган ғазаллари шоир дунёқараши, эстетик принципларига боғлиқ равишда таҳлил қилинди, ранг символикасининг образлилик, бадий колорит, лирик қаҳрамон маънавий-психологик ҳолатини очиб беришдаги роли ёритилди, шоир ғазалиётидаги ошиқ ва машуқа образларининг икки структураси ранг символикаси воситасида очиб берилди.

Тадқиқотга жалб этилган манбалардаги ранг билан боғлиқ бўлган рамз, образлар олами, символикаси махсус ўрганилмаган. К.Т.Мустаевнинг китобида «Алномийш» дostonидаги ранг рамзлари³, М.Содиқова-

2 Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 124.

3 Мустаев К.Т. Поэтика цвета и числовых знаков-символов в

нинг номзодлик диссертациясида ўзбек тилидаги ранг билдирувчи сўзлар ўрганилган бўлса⁴, Б.Бафоевнинг айрим мақолаларида ранглар тилшунослик нуктаи назаридан қисман таҳлил этилган⁵. «Хазойин ул-маоний» девони асосида яратилган Ё.Исхоковнинг «Ранглар рамзи» номли мақоласи мавзуга оид илк жиддий тадқиқот ҳисобланади⁶. Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достонида ранг символикасига бағишланган мақолада С.Ҳасанов муҳим илмий-назарий хулосалар билдирган⁷. И.Ҳаққуловнинг “Яна қора ранг ҳақида” сарлавҳаси остидаги мақоласида эса фақат қора рангга тўхталинган⁸. С.Жуматованинг «Ҳозирги ўзбек шеъриятидаги ранг билан боғлиқ рамзий образлар» номли номзодлик диссертациясида эса XX аср ўзбек шоирлари ижодида қўлланилган ранг рамзлари кенгрок тадқиқ этилган⁹.

Европа ва жаҳон адабиётида рангларнинг турли хусусиятлари ўрганилган бўлиб¹⁰, жумладан, немис олими

«Песне о Роланде» и «Алпамыше». – Самарканд: Зарафшон, 1995. – 152 с.

4 Содиқова М. Ўзбек тилида ранг-тус билдирувчи сўзлар: Филол. ном... дисс. – Тошкент, 1963. - 168 б.

5 Бафоев Б. Навоий ғазалларида ранг билдирувчи сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1984. - № 5. – Б. 51-56; Бафоев Б. Навоий назми тилида кизил синонимлари, синтагмалари ва улардаги маънодошлик // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1984. - № 5. – Б. 37-41; Бафоев Б. Навоийнинг «Фавойид ул-кибар» девонида ранг маъносидаги сўзлар // Адабиёт кўзгуси. – 2002. - № 7. - Б. 20-24.

6 Исхоков Ё. Ранглар рамзи / Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 123-138.

7 Ҳасанов С. Гўзалликдаги ранглар олами / Навоийнинг етти тухфаси – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. - 192 б.

8 Ҳаққулов И. Яна қора ранг талқини ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. - 2001. - № 3. – Б. 17-24.

9 Жуматова Н. С. Ҳозирги ўзбек шеъриятида ранг билан боғлиқ рамзий образлар: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент: 2000. - 126 б.

10 Курбанмамадов А. Эстетическая доктрина суфизма. –

И.В.Гётенинг «Ранг ҳақида таълимот» китобида рангларнинг физиологик, психологик жиҳатларига эътибор қаратилиб, улар илиқ ва совуқ рангларга ажратилган. Туркия ва Озарбайжон олимларининг мазкур мавзуда олиб борган ишлари анчагина салмоқли бўлиб, ранг кишиларнинг кундалик турмушига чуқур сингишганлиги, шунинг учун уларнинг миллий урф-одатларида, санъат ва адабиётида муҳим аҳамият касб этиши таъкидланган. Л.Н.Миронованинг «Рангшунослик» китобида эса, дастлаб қандай ранглар пайдо бўлган, унинг архитектура, ҳайкалтарошлик, қурилишдаги ўрни, адабиётда қандай тасвир этилганлиги, ниҳоят, рангнинг амбивалентлиги ҳақида фикр юритилади.

Биз Алишер Навоий ғазалиётидаги рангларнинг маъно миқёслари, унга алоқадор рамзий образ ва тим-солларни тадқиқ этиш, ранг символикасининг лирик образ ва қахрамон психологик ҳолатини тасвирлашдаги ўрнини белгилашни мақсад қилиб олдик, ва бунинг учун куйидагиларни вазифа этиб белгиладик:

Душанбе: Дониш, 1987. - 108 с.; Kurbanov S. Azerbaycan halisinda renklerin uygulanmasi // Turkiyat Arastirmalari Enstitusu dergisi. - Ezzurum, 2001. - S. 211-214; Алексеев С.С. Цветоведение. - М.: Искусство, 1952. - 148 с.; Ганж Р. Турк инончлари ва миллий урф-одатларида ранглар. - Анкара, 1997. - 77 б; Гёте И.В. Избранные сочинения по естествознанию. - М.: Наука, 1957. - 553 с.; Кононов А. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. М., 1978, 171-178 с.; Миронова Л.Н. Цветоведение. - Минск: Высшая школа, 1984. - 287 с.; Молчанова О.Т. Прилагательные семантические поля «чёрный цвет» и «белый цвет» в ономастиконе алтайцев // Советская тюркология. Баку, 1985. - № 3, 30-42-с.; Саидов М. Кўк, оқ, қора рангларнинг тюркски инончлар ила алоқаси // Озарбайжон ФА хабарлари, 1978, № 2, 52-54-бетлар.; Соловьев С.М. Изобразительные средства в творчестве Ф.М. Достоевского. Очерки. Часть 4 - Цвет. - М.: Советский писатель, 1979. - 352 с.; Тримингэм Дж. С. Суфийские орлены в исламе. - М.: Наука, 1989. - 328 с.; Шукуров Ш.М. «Шахнаме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. - М.: Наука, 1983. - 176 с.

- ранг билан боғлиқ рамзийликнинг ўзбек мумтоз адабиётида ўринлашишини ўрганиш;

- Алишер Навоий ижодидаги ранг символикаси ўзбек мумтоз шеърлятида алоҳида босқич бўлганлигини унинг лирик асарлари орқали кўрсатиб бериш;

- ранг символикасининг бадий образ ва образликни вужудга келтириш, хусусан, ошиқ образини гавдалантиришдаги аҳамиятини белгилаш;

- ранг ва лирик қаҳрамон муаммосини тадқиқ этиш, ранг символикасининг лирик қаҳрамон руҳий ҳолатини очиб беришдаги ролини кўрсатиш;

- шоир ғазалиёти мисолида ранг рамзлари ва либос уйғунлигини ёритиш;

- ранг символикасининг гул билан алоқадор образлар структурасида тутган ўрнини таҳлил этиш;

- ранг билан боғлиқ бадий санъатларнинг Алишер Навоий ғазалларидаги етакчи мавқеини очиб бериш.

Ишни амалга оширишда Алишер Навоий асарларининг 1988-1993 йилларда нашр этилган «Бадоеъ ул-бидоя», «Наводир ун-нихоя», «Хазойин ул-маоний»ни ташкил этувчи тўрт девон асос қилиб олинди. Баъзи ўринларда қиёс учун шоирнинг бошқа асарларига ҳам мурожаат қилдик. Яна Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» илмий асарига, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достонига, шунингдек, Атойи, Гадоий, Лутфий, Саккокий, Бобур, Машраб, Огаҳий сингари шоирларнинг турли йилларда нашр қилинган асарларига ҳам манба сифатида таяндик.

И.А.Каримовнинг миллий истиқлол мафқурасини яратиш, бой маданий меросимизни ўрганиш, асраш ва тарғиб қилиш борасидаги дастурий характердаги фикр-тавсиялари, шунингдек, адабий меросимизнинг йирик тадқиқотчилари Ойбек, М.Шайхзода, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, Ё.Исҳоқов, Н.Комилов, С.Ҳасанов,

Н. Ҳаққулов каби олимларнинг мумтоз меросни тадқиқ этиш, ранг символининг бадиий хусусиятлари ҳақидаги илмий тадқиқотлари диссертацион ишимизнинг методологик асоси бўлиб хизмат қилди. Шу билан бирга, рус ва хориж олимларидан А.Н.Веселовский, Л.И.Тимофеев, А.Ф.Лосев, А.А.Потебня, С.М.Соловьев, Л.Н.Миронова, Р.Ганч, М.Саидов каби олимларнинг тадқиқотларига таянилди.

Мавзуни ҳар томонлама очиб бериш мақсадида матн талқини, қиёсий-тарихий, тавсифий методлардан фойдаланилди. Демак, ранг билан боғлиқ рамзий-мажозий тимсоллар бевосита кишиларнинг маиший ва маънавий ҳаётига тегишли эстетик ходисадир.

Ранг рамзи, рангга алоқадор образларни ўзбек адабиёти тарихининг муҳим жиҳати сифатида тадқиқ этиш илмий-амалий аҳамият касб этади. Алишер Навоий шеърини эса оқ, қора, қизил, сарик, яшил(кўк) ранглар воситасида яратилган анъанавий тимсол, образ ва мавзуларнинг янгича талқини билан ажралиб туради.

Тасаввуф назарияси рангга доир образлар тақомилига алоҳида таъсир этган. Унда муайян ранг солиқнинг камолотда эришган даражасини билдириш учун хизмат қилган. Тасаввуфдаги ушбу қараш ўзбек адабиёти, жумладан, Алишер Навоий ижодига ҳам маълум даражада таъсир кўрсатган.

Алишер Навоий ғазалиётидаги ранг символикасининг бадиий хусусиятларини ўрганиш, шоирнинг образ яратишда рамзлардан фойдаланиш маҳоратининг назарий қонуниятларини очишга имкон беради.

Лирик қаҳрамон ҳолати, мақсад-муддаоси, орзу-армонлари кўп ҳолларда ранглар воситасида ифодаланди. Либос ва ранг уйғунлигидаги тасвир эса шеърининг мазмун-моҳиятининг кўпқирралигига, рамзий мазмундорлигига хизмат қилган.

Алишер Навоий лирикасининг ғоявий-бадий сирларини очишда рангларнинг ҳам ўзига хос ўрни ва вазифаси бор. Аммо бу соҳада махсус бир илмий тадқиқот амалга оширилмаган. Шу маънода тадқиқотнинг янгилиги қуйидагиларда намоён бўлади:

- Алишер Навоий лирикасидаги ранг билан боглик символика унинг образ, рамзлари моҳиятини англашда очқич вазифасини ўтайди. Ранг семантикаси, унинг шоир асарлари образлар тизимида тутган ўрнини белгиламасдан туриб, унинг ғоялари оламига кириб бориш мушкул. Айнан шу ҳолат ишнинг илмий янгилигини белгилайдиган омиллардан биридир;

- ранг – Навоий лирикаси, бадий тафаккурининг асосий унсурларидан бири. Ишда шоирнинг образ яратиш маҳорати ранг билан богликликда очиб берилган, шоирнинг воқеликка муносабати кўп ҳолларда ранглар орқали ифодаланиши илмий далилланган;

- ранг ва либос уйғунлашган бадий тасвирлар Алишер Навоий лирикасининг мавзу кўлами ва образлар оламини бойитишга хизмат қилган;

- ранг символикасининг шоир ғазалларида қўлланилиши, характерли белгилари, анъана ва новаторлик каби масалаларнинг ёритилиши кўп жилдли ўзбек адабиёти тарихини яратишда муайян материал ҳисобланади, дарслик ва ўқув қўлланмаларни янги материаллар билан бойитади.

Илмий тадқиқот мумтоз адабиёт матнлари таркибида яширин қолиб келаётган ғоявий-бадий сир ва ҳақиқатларни янада ёрқинроқ очиш, рангларга дахлдор маъно-моҳиятни тўғри ҳамда кенгроқ мушоҳада қилишга имкон беради.

У келгусида яратилажак монографик тадқиқотлар ва таълимнинг турли босқичларида ўқув қўлланмалар яратишда ёрдамчи манба вазифасини бажариши мум-

кин. Китоб ўзбек мумтоз адабиётига оид тадқиқотлар, илмий-оммабоп қўлланмалар учун маънавий-маърифий, илмий жиҳатлари билан фойдалидир.

РАНГ, УНИНГ ТАРИХИ ВА БАДИЙ АДАБИЁТДА ЎРИНЛАШИШИ

Ўзбек шеърлятида ранг символикасининг ўрни ва роли

Шарқ мумтоз шеърляти мазмун-мундарижасининг кенг қамровлилиги, бадий тасвир йўлининг ўзига хослиги, образлари оламининг ниҳоятда бойлиги билан алоҳида эътиборга сазовор. Бу шеърлятда рамзий-мажозий тасвир устувор бўлиб, таҳлил ва талқинлар сўз, маъно, тимсол, рақам ва оҳанг билан бир қаторда, ранглар символикаси ҳам кўркамлик ва ўзига хосликни таъминловчи омил эканлигини кўрсатади.

Илм-фанда рангга шундай таъриф берилади: «Ранг – моддалар чиқарган ёки қайтарган нурланиш спектрига мос равишда ёруғликнинг муайян кўриш туйғусини ҳосил қилиш хоссаси. Ранг - (тасвирий санъатда) – ранг-тасвирнинг асосий ифода ва тасвир воситаси. Ранг орқали рассом мавжуд борлиқни ҳаққоний акс эттиради. Табиатдаги бор ранглар ахроматик ва хроматик рангларга бўлинади. Ахроматик рангларга оқдан тўқ қорагача бўлган бўёқлар, қолганлари хроматик (қизил, сариқ, кўк ва ҳ.к.) рангларга киради. Хроматик ранглар, ўз навбатида, иссиқ (қизил, сариқ, зарғалдоқ) ва совуқ (кўк, мовий, бинафша), шунингдек, ҳар иккисига кивувчи (бинафша, яшил) рангларга ажратилади»¹¹.

Етти хил камалак (спектр) рангини бир-бирига аралаштириш орқали 280 дан ортиқ ранг тусланишини ҳосил қилиш мумкин. Ранг инсон руҳиятига кучли таъсир этувчи восита бўлиб, у инсонда қувонч ва маъюслик, тетиклик ёки ғамгинлик, хотиржамлик ёки безовталик туйғуларини уйғотиши мумкин. Рангнинг ана шу

---

¹¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-том. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – Б. 49.

кучи рассом учун муҳим омил бўлиб, асарнинг ғоявий-пластик ечимида муҳим роль ўйнайди.

Инсоният тарихида рангларнинг турли рамзий маъноси бўлиб, улар маълум жамият гуруҳларининг этник, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаётидаги ўрни бу ҳақиқатларни акс эттирган. Одамлар рангни энди фарқлай бошлаганларида дастлаб **оқ, қизил ва қора** рангни бир-биридан ажратишган. Улар олами тушунишдаги мифологик тасаввурларида (масалан, қизил ранг орқали олов, қуёш ўки қон, ҳаёт жўшқинлигини тушунганлар), урф-одатларда (қора ва кўк ранглар мотам белгиси), давлат ва жамиятнинг сиёсий ҳаётида, ҳатто туш кўрганда (масалан, яшил ранг бахт ва омад рамзи¹²) ҳам маъно-моҳиятни бевосита ранг билан боғлашган. Дехқончилик ва чорвачилик асосий эҳтиёжга айлангандан кейин хитойликлар ва юнонларда **сарик (ер)** ранг ҳам истеъмолга олиб кирилган.

Шарқ мамлакатлари дунё сайёралари ва ҳафтанинг ҳар бир кунини ўзига хос ранг билан юритганлар: 1. Қора – Шанба – Зуҳал (Сатурн); Сарик – Якшанба – Қуёш; яшил – Душанба – Ой; Қизил – Сешанба – Миррих (Марс); Кўк – Чоршанба – Уторид (Меркурий); Сандал – Пайшанба – Муштарий (Юпитер); Оқ – Жума – Зухра (Венера). Улар дунёнинг тўрт жихатини ҳам тўрт хил ранг билан номлашган: шарқ - яшил ўки кўк, ғарб – оқ, жануб – қизил, шимол – қора. Ер маркази эса сарик ранг билан ифодаланган. «Шаманларда Эзгулик илоҳи Улгеннинг олтин эшикли саройи ва тахти бўлган. Ана шу тахт турган жой эса дунё маркази деб ҳисобланган. Бундан ташқари, худди шу - шаманлик даврида муҳим роль ўйнаган ва бугунга қадар яшаб келаётган икки Рух бўлган: бири Албасти (туркча, қизил кўйлакли), иккинчиси Сари Албасти (Сарик кийимли). Одамлар доимо

---

12 Таъбирнома. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – Б. 33.

ёрдам сўраб уларга илтижо қилганлар»¹³. Эҳтимол, шунинг учун туркий халқларнинг Хун империясида, хоразмшоҳлар, фотимийлар, айюбийлар, Мисрда давлат ташкил этган мамлукларда, усмонлилар, Олтин Ўрда ҳоқони Ботухон даврида, шунингдек, Темур давлати ва унинг сулоласи ҳукмронлик қилган бобурийлар империяси даврларида ҳам сариқ ранг давлат рамзи сифатида уларнинг байроғида акс этган.

Қадимги Хитойда табиат ҳодисаларига (унсурларига), йил фасллариغا, планеталарга ва барча нарсаларга алоҳида ранг нисбат берилган. Қуйидаги жадвалга кўра, Хитойда куз фасли шоли (оқ буғдой) йиғим-терим даври эканлиги учун ҳам оқ ранг билан берилган¹⁴.

Ранг	Йил фасли	Унсурлар, нарсалар	Ер томонлари	планеталар	хайвон рамзлари
яшил (ёки кўк)	баҳор	дарахт	шарқ	Юпитер	аждаҳо
қизил	ёз	олов	жануб	Марс	қакнус
оқ	куз	металл	ғарб	Венера	йўлбарс
қора	қиш	Сув	шимол	Меркурий	тошбақа
сариқ	ёзнинг охири	ер	марказ	Сатурн	илон

Бундан ташқари, куз ғарб билан алоқадорликда, ғарб эса – ўлим, ғам-андухлар юрти ҳисобланади. Чунки Хитой ва Японияда мотам ранги оқдир.

¹³ Res'at Genc'. Turk inanis'lari ile milli geleneklerinde renkler ve sari kirmizi yes'il. – Turk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara, 1997. – S. 31.

¹⁴ Л. Н. Миронованинг «Цветоведение» китобидан олинди. Мазкур жадвал кўпгина шарқ халқларининг дунёқарашларини умумлаштиради.

«... Туркий халқлар қадимданоқ оқ, кўк, қора рангларни ўз ибтидоий турмушларининг маълум қирралари билан боғлаб тушунганлар. Масалан, улар дунёнинг бир қисми бўлмиш ўликлар оламини оппоқ – йўқлик рангида идрок этишган ва уни кўриб бўлмаслик мисолида буни тасдиқлашга уринишган. Азада оқ рангдаги кийим ўликлар ва тириклар дунёси ўртасидаги алоқа тимсолида кийилади. Қора рангдаги либос эса одам ўлган – ёмон кунда шу ёмонликнинг, огир мусибатнинг рамзи сифатида кийилади. Чунки аждодларимиз ёмонлик ва ўлимни қора рангда тасаввур қилишган. Кўк ранг сув ва осмон рангидир. Улар эса мархумлар руҳи қўним топадиган манзиллардан ҳисобланади. Шу сабаб кўк ранг мотам маросимида ва унга алоқадор йиги-йўқловларда азадорлик рамзини ифодалаб келади. Мотамдаги аёлнинг эса юраги ҳижрон, айрилиқ азобидан қонга, ҳасратга тўлади, ранги-рўйи ғамдан сарғаяди. Азадан чиқишнинг ўзига хос тартиби ва иримлари бор. Аза рўмоли ўрнига шодлик, ўйин-кулги, саломатлик рамзи сифатида қизил дурра танғиб қўйилади»¹⁵.

Урмитанликларда азадан чиқиш жараёнида бош устига яшил барг қўйилган экан. Бу одат ғам тугаб, янгича ҳаёт бошланганлигини рамзий ифода этади. Чунки яшил барг ҳаёт рамзи ҳисобланади. Яқин қариндошлар эса кўк ёки қора кийим киядилар. Оқ рангдаги кийим кийиш эса азадорликдан чиқиш дегани. «Қутадғу билиг»дан олинган қуйидаги мисралар ҳам фикримизни қувватлайди:

Туман йилдан бери маънос тул эдим,

Энди бу туллик кийимини ечиб, **оқ либос** кийдим¹⁶.

Имом Аҳмад ривоят қилган ҳадисда бундай де-

15 Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклори. – Тошкент: Фан, 2004. – Б. 78-79.

16 Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 73.

йилади: «Расулulloҳ (С.А.В) мусулмонларга қарата: «Ўзларингга оқ кийимни маъқул кўринглар, яъни оқ кийинглар, чунки у кийимларнинг покроғи ва яхшироғидир. Ўликларни ҳам оқ газмол билан кафанланглар», - дедилар.

Бошқа диндаги кўпгина халқлар ҳам «мархумнинг оқ кафани – бу инсоннинг илоҳий мақомга кўтарилиш белгиси» деб ҳисоблайдилар. Бу эса оқ рангдан гарчи мотам, кайғули дамда фойдаланилса-да, моҳиятида ижобийлик, ёруғлик, мархумга яхшилик истаги бор эканлигини англаш мумкин.

«Авесто»да Анаҳитанинг айнан тўртта оқ тусдаги от қўшилган аравада юриши ҳам оқ рангдаги улуғворлик, кучлилик сифатларига урғу берилганлигидан далолатдир.

*Тўртта тулпор қўшилгандир аравасига
Тўрттови ҳам бир тусда – оппоқ!¹⁷*

Оқ рангдаги кийим, айникса, хунларнинг улуғлари ва ҳарбийлари учун бир шуҳрат нишонаси, деб қаралган. Оқ от эса ўрда ичидаги буюк рутбалиларни (мансабдорларни) аскарлардан ажратадиган бир белги эди¹⁸. Бу одат турклардан мўғулларга ҳам ўтган ва Чингизхон давлатида ҳам давом этган. Зеро, Чингизхоннинг императорлик байроғи, яъни туғининг тўққиз учли оқ байрок бўлган. Мўғул қавмлари оқ рангни шунчалик муқаддас деб билишганки, уни «нопок» ҳайвонлар учун қўлламаслик мақсадида от ва бошқа ҳайвонларнинг оқ туслисини ҳам «қизил» деб атаганлар¹⁹.

---

17 Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. – Тошкент: Шарқ, 2001. Б.171.

18 Ганж Р. Турк инончлари ва миллий урф-одатларида ранглар. – Анкара, 1997. – Б.21.

19 Содикова М. Ўзбек тилида ранг-тус билдирувчи сўзлар. Филол. фан. ном... дисс. – Тошкент, 1963. – Б. 66.

Кундалик сўзлашувда «оқсуяк» ибораси ҳам эшитилиб туради. Бу ҳам оқ рангининг ҳукмдорлар, наслинасаби тоза кишиларга тегишли улуғворлик, кучлилилик маъноларига яна бир ишорадир.

Сариқ рангнинг рамзий маъноси – қуёш, ҳаёт ва муқаддаслик. Қадимги хитойликларда у бахт, шодлик мазмунида ишлатилган бўлса, Европада, аксинча, нафрат туйғусини ифодалаган. Японларда эса сариқ ва нофармон гуллардан мотам маросимлари учун гулчамбар тайёрланган. Шунинг учун бу рангдаги гуллар ҳозир ҳам совға сифатида тақдим этилмайди.

Қора ранг – мотам, чексизлик, қўрқув, ўлим, мавҳумлик рамзи бўлса, қизил ранг – ғалаба, хурсандчилик, шодлик, тириклик, олов ва қон тимсолидир. Қадимги немисларда бу ранг кучлилилик ва уруш, қон ва ҳаёт маъноларида қўлланилган.

Яшил ранг – табиатнинг уйғониши, баҳор, ишонч рамзи. Кўпгина халқларда навқиронлик, умид ва шодмонлик рамзи ҳисобланади. Яшил рангда инсон кайфиятини кўтариш, дам бериш, қон босимини пасайтириш хусусияти бор деб эътироф этилган бўлса, кўк одамни тинчлатиарди, деб ишонишган.

Қомусий олим Ибн Сино рангларнинг шифобахшлиги хусусидаги фикрларини шеърий шаклда шундай баён этган:

*Қора, яшил рангдан кўзга бор манфаат,
Шу ранглардан басиратинг тонгай қувват.
Оқу сариқ ранглар ҳаддан ошса агар,
Бундан сенинг кўзларингга етгай зарар*²⁰.

Ранг билан боғлиқ урф-одатлар, анъаналар, кундалик турмуш ҳодисалари қадимги кишиларнинг эстетик тафаккури тўғрисида ёрқин тасаввур берувчи бир во-

---

20 Шоисломов Ш. Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърий асари (Уржуза). – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 59.

ситадир. Француз олими Ньютоннинг оқ рангни спектрдаги бош ранг дея белгилаши бу рангнинг ҳаётда жуда катта ва кенг мавке касб этиши бежиз эмаслигини тасдиқлайди.

Оқ ранг кун ёруғлигининг мифологик эквиваленти бўлиб, асосан эзгулик мазмуни ифодалаган, шунингдек, у – сут ва буғдой, сув, булут, ҳалоллик, ойдинлик каби-ларнинг нишонаси ҳисобланган. Шу боис энг қадимги даврларданок эзгулик, кўпайиш ва илохийлик каби ху-сусиятлар оқ ранг билан боғланади. Туркий халқлар тарихининг шаманлик даврига оид маълумотларга кўра оқ ранг улуғлик, адолат, кучлилик маъноларида кенг қўлланилган²¹. Олтойликларда оқ ранг тўғрилиқ, гўзаллик, улуғворлик маънолари билан бирга, улуғ тан-грининг яратувчилик ва яхшилик кучларини бирлаш-тириш сифатларини ҳам билдирган бўлса²², Жанубий Сибирдаги туркий халқларда эса оқ ранг эпик ва та-рихий ном сифатида ҳам учрайди: Оқ Қоон, Оқ Мўлат ва бошқалар. Рангшунос олима Н.Б.Бахилинанинг эъ-тироф этишича, қадимги руслар учун оқ ранг фариш-танинг мартабаси, саодатли қиёфасини тамсил этган²³. Африка халқлари эса оқ рангни шодлик ва бегуноҳлик аломати деб билишган. Мусобақада ғолиб чиққан ва озод қилинган қулга оқ кийим кийдиришган²⁴.

Шунингдек, оқ сўзи билан боғлиқ кўплаб геогра-фик номлар мавжуд – Оқдарё, Оқсув, Оқсой ва ҳоказо. Қизикарлиси шундаки, бу атамалар бевосита ранг билан

---

21 Ганж Р. Турк инончлари ва миллий урф-одатларида ранглар. – Анкара, 1997. – Б.14.

22 Молчанова. Прилагательные семантических полей «чёрный цвет» и «белый цвет» в ономастиконе алтайцев // Советская тюркология. - Баку, 1985. - № 3. - С. 39.

23 Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. – М.: Наука, 1979. - С. 26.

24 Миронова Л.Н. Цветоведение. – Минск: Высшая школа, 1984. – С. 85.

боғлиқ бўлмай, балки қор сувларига тўйинишдан пайдо бўладиган чучук сувли дарёга нисбатан ишлатилади. Бу ҳолат қирғизларда, озарбайжонларда, қозоқларда, олтойликларда ҳам учрайди²⁵.

Хоразмликларда «оқ ер» атамаси суғорилмаган ерларга нисбатан ишлатилган.

Қадимда янги уйга кўчиб ўтишдан олдин хонага, уйнинг устунларига ва шифтига ун сепишган. Айрим жойларда келинникига куёв томонидан келган қудаларга хануз ун сепишади. Халқимиз, одатда, келин-куёв йўлига оқ пояндоз тўшайди²⁶.

Анъанага кўра чорвадор аҳоли оқ уйларни асосан ўғил уйлантириш вақтида қурганлар. Янги турмуш қурган ёш келин-куёв ана шу оқ уйда яшаган. Бизнингча, ёш келин-куёвлар учун оқ рангли ўтов тикланишида рамзий маъно ҳам мавжуддир. Чунки, кўпчиликка маълумки, дунёнинг деярли барча халқларида оқ ранг поклик, бахт-саодат ва эзгуликни билдирувчи тимсол ҳисобланади. Оқ кигизга эга бўлмаган камбағал оилаларда никоҳ уйи қора рангли кигиз билан қопланиб, усти оқ мато билан ёпилган²⁷. Кўчманчи ўзбек уруғлари – қипчоқ, қўнғирот, қурама, лақай, қарлуқ, дўрмон ва бошқалар ҳамда қозоқ, қорақалпоқларда никоҳ тўйи куни тикланадиган уй *оқ уй* ёки *оқ ўтов* деб аталган.

Бундан ташқари, қирғиз халқ эпоси «Манас»да Манаснинг отаси Жақип совчиликка борар экан, келин учун аталган сарполар устига оқ гиламдан ёпу ёптириши айтилади: «... Жақип чол пайсалламай, ўрнидан

---

25 Молчанова О.Т. Прилагательные семантических полей «чёрный цвет» и «белый цвет» в ономастиконе алтайцев // Советская тюркология, Баку, 1985, № 3. С.38.

26 Тошева Г. Қашқадарё воҳаси тўй маросимлари: Тарих фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент: ЎзР ФАТИ, 2003. – Б. 14.

27 Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа. - Тошкент: Фан, 1974. - С. 225.

кўзғалиб, оқ чодирини буклатиб, олти отга молу дунё юклатиб, оқ гиламдан ёпу ёпдириб, олти йигитни карвон олдида чоптириб, Бухорога жўнаб қолди, денг»²⁸.

Аслида, ранг билан боғлиқ асрий ҳақиқатларнинг мукамал тасвири Қуръони каримда берилган. Айниқса, куйидаги оятларда иймонли, софдил кишиларнинг қиёмат кунида юзлари **оқ (ёруғ)** бўлиши алоҳида таъкидланган: «*(Қиёмат) Кунида мўминларнинг юзлари оқ бўлур, (кофирларнинг) юзлари қора бўлур. Сўнг юзлари қора бўлган кимсаларга айтилу: Иймон келтиргандан кейин яна кофир бўлдингларми?! Бас, кофир бўлганингиз касофатига мана бу азобни тотиб кўрингиз! Юзлари оқ бўлган зотлар эса Оллоҳнинг раҳмати (жаннат)да бўлиб, ўша жойда абадий қолажақлар*»²⁹. Шубҳа йўқки, бугун халқимиз орасида кенг ёйилган, қўлланиладиган «юзи оқ» ва «ёруғ олам» ифодалари ҳам оқнинг миллатимизнинг маънавий ва миллий ҳаётида қозонган адолат, тўғрилиқ, ҳақиқат, юксаклик ва кучлилиқ маънолари билан боғлиқдир.

Маълумки, Фирдавсий «Шоҳнома»си қадим Эрон ва Турон халқларининг ижтимоий-сиёсий, маданий-маиший турмуши ҳақида ёрқин тасаввур берувчи комусий асардир. Н.М.Шукуров дostonда рангларнинг семантик, символик, сюжетли мундарижасидан ўринли фойдаланилганлигини таъкидлаб, жумладан, шундай ёзди: «Воқеалар ривожининг ижобий ёки салбийлик тарафига ривожланиши билан золимларнинг мағлубияти ёки яхшиликнинг ғалабаси уларга мос ранглар билан берилади»³⁰. Ҳақиқатан ҳам, дoston билан танишиш жараёнида биз баён этилган фикрларнинг ёрқин исбо-

---

28 Манас. Қирғиз халқ эпоси. 1-китоб. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1964. – Б. 378.

29 Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Алоуддин Мансур. Оли-Имрон сураси. 106-107-оят. – Бишкек, 2001.

30 Шукуров Ш.М. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. – М.: Наука, 1983. – С. 113.

тига дуч келдик. Масалан, кун кеч бўлганда Фаридун Заҳҳокка қарши жангга чиқар экан, ундан яхшиликнинг хуш бўйи келаётганлиги, у бамисоли жаннат фариштасидай эзгулик, ёруғ келажакка умид уйғотувчи нажоткордай тасвир этилади. Эътиборлиси, ундан таралаётган бўй оддий эмас, балки қимматбаҳо қора мушк эканлигида:

*Қоп-қора чодирга буркангач олам,
Яхшилик кўзлабон келди бир одам.
Оёққа тушади қаро мушк бўйи,
Жаннат ҳури эди унинг ранг-руйи*³¹.

Ёки:

*Хурушига берди заъфарон гулоб,
Ёнида кўп йиллик ёқут ранг шароб*³².

Ш. Турдимов халқ кўшиқларида ишлатилган рамзларни олти гуруҳга ажратадики, мазкур гуруҳнинг бирини ранг рамзлари ташкил қилади³³. Дарҳақиқат, халқ оғзаки ижодида, хусусан, кўшиқ, лапар, дostonларда оқ ранг йигит, эр киши маъноларида қўлланилган бўлса, қизил ранг қиз, аёлнинг рамзи ўлароқ тушунилган. «Китоби Дада Қўркут»да хонлар хони Бойинтур йилда бир тўй қилади ва шундай фармон беради: «Ўғли борни оқ ўтовга, қизи борни қизил ўтовга кўндириг, кимнингки ўғли-қизи йўқ бўлса, қора ўтовга ўтказинг, қора кигиз тўшанг, қора кўйнинг сонидан кўйинг, егани есин, емагани кетсин, ўғли-қизи бўлмагани эгам қарғандир, биз ҳам қарғармиз»³⁴.

31 Фирдавсий. Шоҳнома. Танланган дostonлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат. 1984. – Б. 61.

32 Кўрсатилан китоб. – Б. 37.

33 Турдимов Ш. Поэтические символы в узбекских народных лирических песнях: Автореф. дисс. ... канд. фил. наук: Ташкент, 1987. – С. 13.

34 Кўркут ота китоби. Эпос // Ёшлик. – Тошкент, 1988. – № 5. – Б. 39.

Халқ кўшиқларидан бирига эътибор берайлик:

*Қизил гул билан оқ гул,
Хуш бўлибди ёр-ёр.
Куёв қўлига келин
Қуш бўлибди ёр-ёр*³⁵.

Мазкур тўртликда ҳам «қизил гул» қизнинг, «оқ гул» эса йигитнинг тимсоли бўлиб келган.

Навбатдаги мисолда эса «оқ уй» бахтиёр турмуш кечираётган оиланинг рамзи ҳисобланади:

*Оқ уйингга васса тердим,
Санамадинг жуфти-тоқ.
Оқ уйингдан ёр чиқади,
Қоши қора, юзи оқ*³⁶.

Сариқ рангнинг кишилиқ жамиятининг ижтимоий-маданий, маиший турмушида қай даражада мувофиқлашганлигининг бадиий ифодаси халқ кўшиқларида яққолроқ намоён бўлади:

*Гул сариқ, рангим сариқ,
Сарғайганимни ким билур?
Сарғайиб эшикда турсам,
Меҳрибон ёрим келур?*³⁷

Ёки:

*Марвариддек ялтирайди янги ёр олган киши,
Заъфарондек сарғаяди ёридан айрилган киши*³⁸.

Маълум бўлаётирки, лирик қаҳрамон юзининг ёрини кута-кута сарғайишини сариқ гулга муқоясаланиши, янги уйланган йигитнинг марвариддек ялтираб, айриликда кишининг заъфаронга ўхшаб сарғайиб кетишига

---

35 Ўзбек халқ ижоди. Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. — Б. 165.

36 Кўрсатилган китоб. — Б. 134.

37 Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. — Б. 25.

38 Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. — Б. 22.

зид қўйилиши ошиқ ва маъшуқанинг ички кечинмаларини, айрилик, ҳижрон мотивларининг ёркинрок очилишида муҳим ўрин тутган.

*Узик мани қумитти,
Соқинч манга юмитти,
Кўнғлум ангар амитти,
Юзу манинг сарғарур.*

(Унинг севгиси мени ҳаяжонга солди, Бошимни қайғулар ўраб олди. Кўнгул унга боғланиши билан, юзим сарғайди)³⁹.

Ошиқнинг ишки тушган қиз ҳали «жабр» қилишга улгурмай туриб, эндигина унга кўнгил қўйиши биланок юзи сарғая бошлади. Демак, сарикранг нафақат айрилик, ҳижрон, ёр «жабр»ининг рамзи, балки муҳаббатнинг атрибутларидан бири эканлиги «Девон»да ўз тасдиғини топган. Шунингдек, бошқа бир тўртликда қора хол ёр гўзаллигининг ажралмас қисми эканлиги аён бўлади:

*Булнар мёнїё улас кўз,
Қара мёнїз қїз їлїуз.
Андїн тамар тўка тўз,
Булнар їана ол қачар.*

(Мастона кўзли, кўркам юзли, қоп-қора холли севиқлим, ёноқларидан ёқимлилиқ томаётгандек мени асир қилади. Асир қилади-да, сўнг қочади)⁴⁰.

Ҳаёт ҳақиқатининг бадий ҳақиқатга айланишида, кишилар қалбидаги орзу-армонлари, дард-аламлари, эзгу истак-ниятларини ифода этиш учун ранг тасвирлари, ранг символикаси ҳал қилувчи аҳамият касб этиши ўз-ўзидан воқе бўлмаган.

---

39 Кошғарий М. Девони луғотит турк. I том. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 87.

40 Кўрсатилган китоб. - Б. 92.

*Бош ёрилса бўрк ичида,
Қўл синса, енг ичида.
Сарғайиб адо бўлдим,
Чордеворнинг ичида.*

Одатда, ўзбекларда бошга тушган қийинчилик, дард-аламни ошкора қилмаслик, чидамли бўлиш учун мазкур ҳикматли гаплар ишлатилади. Эзилишнинг қайғу-ҳасрат, дард-алам чекишнинг даражаси чексиз англа-тиш учун гулдек яшнаган юз сомонга таққосланади.

«Оқ уйда бўлган киши олачиқда ҳам бўлади»⁴¹ мақолидаги оқ уй устига оқ кигиз ёпилган ўтов бўлиб, одатда, хону беклар, кўчманчи чорвадорларнинг катта бойлари истиқомат қилганлар. Олачиқ эса олди очик, кичик, кўримсиз, ҳатто олдида эшиги бўлмаган ўтов ёки қапа. Бу мақол орқали бойлик билан керилмаслик, мағрурланиб кетмаслик ҳақида кишиларга сабоқ берилган. «Оқ кўнгиллининг юзи кўркам», «Оқ шунқорнинг боласи емлигига қарамас, емлигига қараса, шунқорликка ярамас» каби мақолларда эса «оқ» сифатловчиси ўзи боғланиб келган сўзлар билан софдиллик, мардлик каби чин инсоний туйғуларнинг ифодаланишига хизмат қилган. «Қизил»ни кўрса Хизр ҳам йўлдан озади» мақоли билан эса халқимиз бойликка учиб, ўз обрўсини ерга урадиган кишиларга киноя қилади.

Зеро, оқ калимаси ҳурлик, мустақиллик ва ҳокимликни тамсил айлаган. “Оқ ўрда” дейилганда хон, подшоҳ саройи, яъни давлат маркази тушунилган. “Оқ уй”нинг маъно-мазмунни эса анча кенг ва хилма-хилдир.

“Эски туркларда бир йигит уйланганда, - дейди Зиё Кўкалп, - ўзининг уйига келинни олиб келмаганидек, қайнатасиникига ҳам у бормасди. Зеро, ичкуёвлик

---

41 Ш.Мамақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома: Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбек совет энциклопедияси, 1990. – Б. 336.

бўлмаганидек, ичкелинлик ҳам йўқ эди. Йигит отасининг мол-мулкидан ўзига тегишли улушини, қиз эса оиласидан унга ажратилган бисотни олиб, ана ундан кейин бир уй қурилган. Мана шу янги уйга оқ уй, дейилган”.

Хон, бек, ҳар турли мансаб соҳиблари, бой-бадавлат кимсалар кун ўтказадиган даргоҳлар ҳам оқ уйлар бўлган. Улар ўзининг кўрки, маҳобати ва яшашга ўнғайлиги билан ажралиб турганлиги учун бўлса керакки, Алишер Навоий оқ уй ҳақида қайта-қайта тўхталиб, ҳам шеърий, ҳам насрий асарларида ҳар турли фикрларини баён қилади.

Соч-соқолнинг оқариши қариллик мавсуми келганлигининг бир белгиси. Кекса кишилар эса кўпни кўрган, тажрибали бўлишади, шунинг учун ҳам оқ соқолли кишида донолик, улуғлик хислатлари мужассамлашган бўлади. Юсуф Хос Ҳожибга кўра, кексарганда оқ кўнгилли ҳам бўлиш кишининг кўрки ҳисобланади:

Қайси бир бошга оққуш туси кирса,

Киши кўнглини оққуш каби оқ тутиши керак⁴².

«Алпомиш» достонида Бойбўри чопарларни Барчинга «...мактубни Алпомишнинг кўлига бердик», деб ёлғон айтишга мажбур қилиб жўнатади. Барчиннинг хатини ўқиб йўлга тушган Алпомишга узоқдан бир қора кўринади. Яқинлашиб келганда у қора ўн чопар эди. «Ўн чопар Ҳақимбекни кўриб: «Оқ юзли – обрўли бўлдик», - деб отдан тушиб таъзим қилди»⁴³.

Кўринадики, туркий халқларнинг машҳур қахрамонлик эпоси «Алпомиш»да ҳам ранглар оркали кўплаб рамзий маънолар илгари сурилган. Масалан,

---

42 Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 217.

43 Алпомиш. Ўзбек халқ қахрамонлик достони. – Тошкент: Шарк, 1998. – Б. 213.

Алпомиш Барчинни тушида кўргач, уни кутқаришга катъий киришади: «...оқ қубба келган, қизил чиройли, хўб баркамол, яхши қиз экан», - деб отланиб ётибди»⁴⁴.

Достондан маълум бўлишича, кўк ёки яшил рангли кийимни бадавлат, бахтиёр ҳаёт кечираётган кишилар кийишган:

*Устимга кийганим менинг яшил, кўк,
Ғарибликда бўлармикан кўнгил тўқ.
Саман отли, саржигали бек йигит,
Бир олтойга сиздан муҳлат сўрайин.
Ёки Барчин бир ўринда Қоражонга қарата:
Устима кийганим кимхоб кўк эди,
Сенга ўлжа бўлган Ҳакимбек эди.*

Бадий адабиётда, жумладан, мумтоз шеърятда ранг билан бевосита алоқадор ҳақиқатлар тасвири муҳим ўрин тутади. Бу тасодифий ҳодиса эмас, албатта. Чунки Одам Ато туғилиб, кўз очган дунё рангли дунёдир. Шунинг учун ранг инсонга алоҳида таассурот бағишлайди. Зеро, Қуръони каримнинг ҳам бир неча оятларида дунёнинг барча яратилганлиги турли-туман рангларда яратилганлиги айтилади. Масалан, бу ўринда: «... Оллоҳдан ҳам гўзалроқ ранг бергувчи борми?...»⁴⁵, «Оллоҳ осмондан сув (ёмғир-қор) ёғдириб, унинг ёрдамида рангу рўйлари турли-туман бўлган меваларни чиқарганимизни кўрмадингизми?», «Яна тоғлар орасида оқ-қизил - ранго-ранг йўл(ли тоғлар) ҳам, тим қора (тоғлар) ҳам бордир»⁴⁶, «Шунингдек, одамлар, жониворлар ва чорва ҳайвонлари орасида ҳам ранг-баранглари бордир...»⁴⁷ каби оятларни эслатиш мумкин.

---

44 Кўрсатилган китоб. Б. 243.

45 Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Алоуддин Мансур таржимаси. – Бишкек, 2001. – 2:138

46 Кўрсатилган китоб. - 35:27

47 Кўрсатилган китоб. - 35:28

Ислом санъати ўзининг юксак жозибадорлигига қарамасдан, устун тартибга алоҳида диққат қилиши билан ажралиб туради. Шеърларда хаддан ташқари кўп бўлган ҳиссиётлар ўлчамда, қофияда қатъий қоидалар билан муроса қилади. Оламнинг рангли манзараси ҳам худди шундай: бир қарашда гўё туганмас кўп рангли, ранг-барангдек, лекин аслида ҳар бир ранг ўз ўрнида, ҳар бирида муайян маъно ёки рамз яширинган бўлади.

Бадий адабиётдаги ранг символикасини чуқурлаштирган назария «вахдат ул-вужуд»дир. Бу назарияга кўра олам, ундаги жамики нарсалар Оллоҳ сифатларининг зухурланиши, тажаллисидир.

Таъкидлаш зарурки, вахдат ул-вужуд гарчи диний-фалсафий тушунча бўлса-да, лекин у шоирлар ижодида, аниқроқ айтганда, бадий асарларида ҳам кенг талкин этилган. Бунинг исботини Шарқнинг машҳур шоирлари ижодида яққол кўриш мумкин. Алишер Навоий ижодиёти ҳам бундан мустасно эмас.

Аввало шуни айтиш лозимки, вахдат ул-вужуд масаласи Навоийнинг лирик ва эпик асарларида ўзининг изчил бадий талқинини топганлиги билан ажралиб туради. Бунинг эса асоси бор. Воқеан, Навоийнинг бу борадаги қарашлари чуқур ҳаётий ва мантиқий заминга эга эди. Дастлаб, улар ҳақида тўхталмай туриб, бу масаланинг улуғ шоир ижодидаги талқинини тадқиқ этиш мушкул.

Навоий ижодида вахдат ул-вужудни мустаҳкамлаган энг манбалар Қуръони карим ва ҳадислар эканлиги равшан. Хусусан, Қуръонда Оллоҳ тавҳиди теран асосланган. Шу сабабли барча сўфийлар ва мутасаввиф шоирлар бу борада унга таянишади. Машҳур мутасаввиф

шоир Санойи илоҳий тажаллиётни қуйидагича поэтик-лаштирган:

*Ранг-баранг акс этса-да, ашёлар жами,
Бир рангга айлантирар ваҳдатнинг хуми.
Рангларнинг бирлашиши ҳамма у бўлганидир,
Иннинг ҳам нозиклашиб, бир тола бўлганидек*⁴⁸.

Маълумки, тасаввуф тариқатлари жуда хилма-хил бўлиб, ислом дунёсида XII-XIV асрлардаёқ унинг асосий тармоқлари шаклланиб улгурган эди. Ўрта Осиё худудларида, асосан, яссавия, суҳравардия, кубравия, мавлавия, қодирия, нақшбандия сулуқлари тарқалган.

«Кубравия, нақшбандия тариқатлари ақидасига кўра, зикр билан машғул бўлган солиқ юрагида бирин-кетин қизил, сариқ, оқ, яшил ва мовий рангда нурлар зуҳур бўлади. «Якранг», «кофирбачча», «Кўҳи Қоф» каби атамалари билан англатилган рангсизлик ёки якранглик эса Ваҳдат оламидан иборатдир. Шунингдек, ваҳдати вужудчи мутасаввифлар динлар орасидаги фарқларни бир ранг фарқидан иборат деб биладилар, ҳаммасининг асли рангсизлик эканини сўйлайдилар, шу сабабдан ҳаммасига тенг, бир кўз билан боқадилар»⁴⁹.

Шарқдаги сўфийлик тариқатларини чуқур ўрганган инглиз олими Тримингэм солиқнинг «рангдан рангга ўтиш»⁵⁰ ҳолатини жадвалда қуйидагича кўрсатади:

(31-саҳифага қаранг)

---

48 Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти: Филол. фан. док. дисс. – Тошкент, 1998. – Б. 26.

49 Даврон Х. Шахидлар шоҳи. – Тошкент: Қатортол-Камолот, 1998. – Б. 141.

50 Талвин – бир рангдан бошқа рангга ўтиш, бир ҳолдан бошқа ҳолга ўзгаришдир. Талвиннинг натижаси тамкин ҳисобланади. Тамкин – бир манзилда қарор топмок, вазминлик ва руҳий улуғворликка эришмок маъносини англатади. Талвиннинг энг олий даражаси «Ҳақ рангига бўянмок»дир.

«Семь стадий суфизма»⁵¹

№	1	2	3	4	5	6	7
А	Плотская душа	Порицающая душа	Вдохновенная душа	Успокоенная душа	Удовлетворенная душа	Принятая душа	Совершенная душа
Б	Путешествие к богу	Путешествие с помощью бога	Путешествие под богом	Путешествие с богом	Путешествие в боге	Путешествие от бога	Путешествие в бога
В	Мир удостоверяемый (чувствами)	Мир перешейка	Мир духовных сущностей	Мир истинного	Мир основ	Мир сокрытого	Мир множественности и единственности
Г	Состояние склонности к страстям	Состояние любви	Состояние страсти	Состояние единения	Состояние кончины или перехода	Состояние смятения	Состояние обитания (в боге)
Д	Обиталище: грудь	Обиталище: сердце	Обиталище: дух	Обиталище: тайна (сердца)	Обиталище: Тайна тайны	Обиталище: Глубоко внутри	Обиталище: убежище («земля») тайны
Е	Шари'а	тарика	Ма'рифа	хакика	вилая	Заг аш-шари'а	Заг ал-кулл
Ж	голубой	желтый	красный	белый	зеленый	черный	бесцветный

51 Тримингэм Дж. С. Суфийские ордены в Исламе. – М.: Наука, 1989. – С. 128.

Сўфий назарийтчилари ҳам рангга катта эътибор берганлар. Унда инсон онгига таъсир этувчи кучли эмоционал, руҳий куч-қувватни кўра билганлар. Шу боис «ранг назарияси» сўфийликнинг фалсафий-эстетик таълимотини теран идрок қилишда тўлдирувчи вазифани бажарган. Шунингдек, ранг сўфийликнинг мураккаб рамзлари моҳиятини англашда ёрдам беради. «Рангнинг кенг рамзий талқини Бохарзийнинг «Аврод ул-аҳбоб ва фусул ул-одоб» китобида кўрсатиб берилган: «Чин сўфий қаерда бўлишидан қатъи назар, доимо ё Оллоҳнинг гўзаллигини (яъни илоҳий гўзалликни) мушоҳада қилиш ҳолатида, ё Оллоҳнинг буюклигини (яъни илоҳий қудратни) ҳис қилиш ҳолатида ёки Илоҳий моҳиятни ҳис қилиш ҳолатида бўлиши керак. Биринчи ҳолатда қора рангли, иккинчи ҳолатда оқ рангли, учинчи ҳолатда эса фақат қора ёки оқ эмас, кўк, яшил, сариқ ва бошқа рангли кийим кийишга ҳам руҳсат этилади»⁵².

Шу нарса аниқки, Ислом динида қарама-қаршиликлар кураши ва бирлиги қонуни амал қилмайди, балки уларнинг доимий уйғун эканлигини назарга олиб фикр юритиш тўғри бўлади. Унда тун ҳам кун каби ижобий ҳодиса саналади. «Оллоҳ тунни инсон учун ёпинчиқ қилиб, уйқуни хотиржамлик қилиб яратди». Бу қоронғуликнинг салбий эмаслиги ва кунга қарши қўйилмаслигига ишорадир. Шайтон ҳам қора эмас, оловли, олов эса қизил ранг – нафсга яқин туради. Соя ҳам салбий эмас, балки, ёруғликни тўлдириб туради. Бу ҳақда «Қуръон»да яна шундай дейилади: «(У икки жаннат серсув ва серяпроқликдан) қорамтирдирлар»⁵³.

Анъанавий шеърятнинг кўпгина намояндалари каби Навоийнинг қарашларида ҳам Шарқда кенг

52 Курбанмамадов А. Эстетическая доктрина суфизма. – Душанбе: Дониш, 1987. - С. 41.

53 Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Алоуддин Мансур таржимаси. – Бишкек, 2001. – 55:64

тарқалган ва тасаввуф билан бевосита алоқадор тажалли таълимотига таянилади. Шоирнинг бир ғазалида бу фикрларнинг ажойиб бадиий ифодаси мавжуд:

*Рокиб ўлғоч, қилди шабрангини ҳар ён жилвагар,
Соя гарчи кўп зуҳур эмас қуёш бўлғач бийик*⁵⁴.

Мисралар мазмунидан шоир учун бутун дунё Оллоҳнинг гўзаллигидан иборатлиги ва унинг тимсоли моддий оламда акс этганлигини англаш қийин эмас. Сўфийлик гўзалликни уч асосий босқичга бўлади: 1- мутлақ, ўзгармас, илоҳий гўзаллик; 2- мутлақ гўзалликнинг тажаллиси бўлган моддий оламдаги нариса ва моддият гўзаллиги; 3 - инсоннинг ҳаракатлари билан боғлиқ илоҳий гўзаллик ва кўринмас гўзаллик»⁵⁵.

Ишқ ва муҳаббат изтироблари, ошиқ ва маъшуқа кечинмалари, айрилиқ ва ҳижрон туйғулари, шунингдек, ўзаро турли инсоний муносабатларда юзага келадиган ҳолатларнинг поэтик тасвирида ранглардан фойдаланиш Атойи, Лутфий, Гадоий ижодида ўзига хос мактаб вазифасини ўтаган. Жумладан, қуйидаги байтда Атойи тазод санъати ёрдамида – *зулф-юз, қаро – оқ* – сўзларини зидлаш билан - айрилиқ изтиробда қолган лирик қаҳрамон ҳолатини ишонарли чизади:

Жудо бўлғали мен зулфу юзунгдин,

*Кўзумга не қаро кўринди, не оқ*⁵⁶.

Яъни, ёрнинг тундай **қаро** зулфидан ҳамда кундай **оқ** юзига боқишдан жудо бўлган ошиқнинг кўзига энди дунёдаги гўзал нарсаларнинг бирортаси кўринмайди.

---

54 Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. МАТ. IV том. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 242 (Бундан кейинги мисоллар Алишер Навоийнинг 20 жилдлик мукамал асарлар тўпламидан олинганлиги учун қавс ичида китоб жилди ва саҳифаси кўрсатилади – С. Ў.).

55 Курбанмамадов А. Эстетическая доктрина суфизма. – Душанбе: Дониш, 1987. - С. 9.

56 Атойи. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1960. – Б. 93.

Ҳақиқатан ҳам, кадрли, суюкли кишисини ёки зарур нарсасини йўқотган одамнинг кўзига ҳеч нарса кўринмай қолиши мумкин. Бу ерда **қаро**, **оқ** дейилганда фақат шу рангдаги нарсаларгина эмас, балки кенгрок маънода ҳамма нарса кўзда тутилган.

Шоир Гадоий ижодида ҳам оқу қаронинг жуфтлаштирилиши орқали юқоридаги мисраларга мазмунан яқин байт учрайди:

*Оқу қарони танимон ўзга бу дори дунёда,
Ошиқи содиқ ўлғоли оразу зулфу холина*⁵⁷.

Байт мазмунидан кўриниб турибдики, лирик қаҳрамон “бу дори дунёда” ёрнинг “оразу зулфу холи”дан ўзга “оқу қаро”ни (ҳеч нарсани) танимасликка аҳд қилган, яъни ундан ўзгага назар ташламасликка онт ичган садокатли ошиқ тимсолидир.

*Қаро отлиқ оқ бегим, бу не юруш бўлур, не жавлон,
Жиловингни тортароқ тутки, улусда қолмади
жон*⁵⁸.

Қора от устида жавлон уриб елиб бораётган оппоқ юзли малакни кўрганларнинг аклидан бегона қилаётган гўзал тасвири Шарқ миниатюра санъатини ёдга туширади⁵⁹.

Бошқа бир қатор байтларда шоир ийҳом воситасида оқ рангни бир неча маъноларда қўллайди.

*Шул ҳаловатким топибтур тузлуқ эрнидин бу жон,
Гар унутсам ҳаққини, қилсун кўзумни ул туз оқ.
Ул қаро кўзумдин айирдинг кўра олмай рақиб,
Эй қаро юзлук, илоҳий, тушса шум кўзунга оқ*⁶⁰.

Агар чуқурроқ разм солинса, халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиётда ҳам оқ рангни қора ранг билан ё

57 Гадоий. Девон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. – Б. 120.

58 Кўрсатилган китоб. – Б. 114.

59 Қаранг: Шарқ миниатюра мактаблари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – 184 б.

60 Кўрсатилган китоб. – Б. 71.

қарши, ё ёнма-ён ва ё жуфтлаш, шунингдек, муқояса қўйиш орқали турли хилдаги ҳолатлар, манзаралар яратилган. Инсон учун энг қадрли бўлган кўзда ҳам оқ ва қора рангларнинг мутаносиблигидан гўзаллик ҳосил бўлган. Кўзга оқ тушиши касалликнинг бир тури ва кўзнинг фақат оқ рангда бўлиши хунукликнинг юқори даражасидир. Гадоийнинг лирик қаҳрамони ҳам Оллоҳ яратган гўзалликларни кўриш учун берилган кўздан ғаразли мақсадларда фойдаланган рақибга қарата, унинг қаро кўзи – дилбаридан айиргани учун **қаро юзлик** деб мурожаат қилади, кўзунгга оқ тушсин дея нафратини ифода этади.

Мавлоно Лутфийда эса ранг билан боғлиқ байтлар янада гўзал, энг нозик маъноларнинг поэтик тасвирлари учрайди. Масалан:

*Фироқингда тўқайин ёш нақдин,
Қаро кунлар учундир оқ ёрмоқ*⁶¹.

Мазкур байтдаги сифатлаш тарзида ишлатилган “қаро” ва “оқ” ранглари муайян рамзий маъно касб этмоқда. Лирик қаҳрамон ёр фироқида тўқаётган кўз ёшлари “қаро кунлар” учун аталган “оқ ёрмоқ”, яъни маблағдир. Бу байтда шоир тамсил санъатидан усталик билан фойдаланиб, халқ орасидаги бир удум – қора кунлар учун атаб маблағ асраб қўйишдан лирик қаҳрамоннинг ҳижрон дамларидаги реал ҳолатини тасвирлашга эришмоқда.

Шоирнинг бир ғазалида шундай мисралар бор:

Хони висолидин манга тегмас наволае –

*Ким, маъти аҳмар отлиг анинг интизори йўқ*⁶².

Юқорида таъкидлаганимиздек, мумтоз адабиёт вакиллари ижодининг тасаввуфий моҳиятини яхши ан-

---

61 Лутфий. Сенсан севарим. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. Б. 114.

62 Кўрсатилган китоб. Б. 117.

гламай туриб, мисралар замиридаги маъноларни тушуниш кийинлашади. Мавлоно Лутфий тарикатга мансуб мутасаввиф шоирлардан эканлиги, юқоридаги байтлар соф тасаввуфий мазмунда эканлигига ишорадир. Байтдаги «мавти аҳмар» иборасида тарикатнинг маълум босқичларини ўтаётган солиқнинг руҳоний ҳолати баён этилган. Тасаввуфнинг машҳур намояндаларидан Нажмиддин Кубронинг «Тасаввуфий ҳаёт» китобида солиқ пирга қўл берганидан сўнг нафсини тарбияламоғи лозимлиги баён этилар экан, жумладан, шундай дейилади: «Ихтиёрий ўлим борлиқ ва дунё билан боғлиқ ишлардан бутунлай фоний (фанойи куллий) бўлмоқдир... (Нафснинг) Ўлим(и) ҳам бир неча хилдир:

Мавти аҳмар (қирмизи ўлим). Бу нафснинг хоҳиш ва истакларига қарши туриш эрур.

Мавти абйаз (оқ ўлим). Бу очлик билан қорин талабларини ўлдириш.

Мавти аҳдар (яшил ўлим). Бу арзон мато парчаларидан ямоқли кийим кийишдир. Чунки янги кийим дунё билан боғлиқ орзу ҳисобланади.

Мавти асвад (қора ўлим). Бу халқнинг жабру жафосига таҳаммул этмоқ эрур. Бунга «фано филлоҳ» ҳам дейилади, яъни бутун феъл ва ҳаракатларни маъшуканинг феълида фоний қилмоқдир»⁶³.

Биз кейинги фаслда Навоийнинг устоз сўз санъаткорлари лирикасининг мазмунни бой ҳамда теран мундарижада, инсоний ҳиссиётларни нозик ва жозиб шаклларда бериш каби муҳим жиҳатларини ўрганганлигини кузатиш мумкин.

---

63 Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: Мовароуннахр, 2004. – Б. 47.

Алишер Навоий ғазалларида ранглар ва уларнинг маъно миқёслари

Юқорида ранг билан боғлиқ равишда кишилар ҳаёти, уларнинг турли ижтимоий-сиёсий, эстетик, маънавий-руҳий, диний-фалсафий қарашлари ҳақида баҳс юритилди. Аслини олганда, рангнинг барча маъно қирралари ер юзидаги бутун борликни ўзининг нури тажаллисидан пайдо қилган Оллоҳнинг кудратига бориб тақалади. Алишер Навоий назмидаги рангга доир бадиий тасвирлар Оллоҳнинг яратувчилик кудратини, илоҳий ғўзалликни нечоғли теран мушоҳада қила олганлигидан далолатдир.

Навоийшунос олим Ё.Исҳоқовнинг маълумотига кўра, «Хазойин ул-маоний»да тасвир бошидан охирига қадар изчил ранг билан боғлиқ ҳолда борган 31 та ғазал («Ғаройиб ус-сигар»да 9 та, «Наводир уш-шабоб»да 7 та, «Бадоеъ ул-васат»да 8 та, «Фавойид ул-кибар»да 7 та) бор⁶⁴. Биз тадқиқот жараёнида мазкур ғазаллар билан танишиб чикдик. Шу билан бирга, девон таркибидаги ғазалларнинг у ёки бу ўрнида қўлланилган ранг маъносидаги сўзларни имкон даражасида ҳисоблаб, уларни қуйидаги жадвалда умумлаштирдик:

қора	кизил	яшил ёки кўк	оқ	сарик
544	521	164	127	104

«Ранг» кўп маъноли ва шаклдош сўз бўлиб, Навоий асарларида қуйидаги маъноларда келган:

1. Ранг – бўёқ, тус⁶⁵;
2. Хил, тур, турлилик:

⁶⁴ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 124.

⁶⁵ Биз тадқиқотимизда асосан мазкур сўзнинг шу – биринчи маъноси ҳақида фикр юритамиз.

*Ким неча ранг раёҳин уза эскан бирла,
Ел ҳарири, қолоғой бўлмоғи мумкин эрмас (4-741).*

3. Наф, фойда:

*Ранг йўқтур чун қизил гулдин санга, эй андалиб,
Эл қулোগин асру кўп ёлқитма фарёдинг била (3-418).*

4. Кўриниш; юз, башара; ҳолат:

*Елга ҳамроҳ оташин гул майл этар базминггаким,
Бўлғай ушбу важҳ бирла рангу бўюнг садқаси (4-618).*

5. Ўхшаш, монанд:

Қоши узра қавси қузаҳ вусмаси,

Вафо рангидан келди, албатта тоқ (2-233).

6. Юриш-туриш, интизом, тартиб, сулук:

Чун замон аҳли замона ранги тутмоқдур зарур,

Даҳр нофаржом учун эл ҳоли нофаржомдур (3-103).

7. Бойлик; мансаб, ҳукм, амал, даража, мартаба, обрў:

Ҳам Хусайний сўзидин ранги гариб,

Ҳам гариби дамидин байти ажаб (4-689).

Ранг шаклдош (омоним) сўз сифатида «Фарҳод ва Ширин» достонида «тоғ эчкиси» маъносини билдирган:

Балиғ сайд айлабон ҳар ён наҳанги,

Нечукким ранг сайд этгай паланги. (8-124).

Алишер Навоий шеърларида оқ рангнинг софлик, тўғрилиқ, яхшилиқ, ёруғлиқ, улуғлиқ, адолат, энг асосийси, гўзаллиқ маънолари кенг ёритилган. Шоир ошиқ кўнгили кўйган дилбарни тасвирлар экан, унинг қора қошу кўзи, сунбул сочлари, ёқут лаблари ёки оқ юзи, ёхуд сарвдек қадди-қоматини таърифлаш билан кифояланиб қолмай, ёрнинг хуснига хусн кўшиб турган энг кичик нарсаларни ҳам эътибордан четда қолдирмайди. Масалан:

Оқ уқор ўтоғаси чобуксуворим бошида,

Уйлаким хатти шуои айлағай зоҳир куёш (5-178).

Байтнинг иккинчи мисрасида тасвирланган ҳодиса олдинги мисрадаги маҳбубанинг ҳолатига ташбеҳ этилган. Яъни қуёшнинг бутун ёруғлиги, тафтиҳарорати, гўзаллиги унинг шуълалари ёрдамида намоеън бўлганидек, гўзал қизнинг бор чиройи бошига оқ пардан жиға таққанда бирдан кўзга ташланишига қиёсланади.

*Оқ уй ичра ҳар недур зоҳирдур ул юз тобидин,
Шамъ бўлса уйда, ташқаридин бўлур зоҳир бариш (5-412).*

Мазмуни: Шам ёритиб турган хонадаги нарсаларни бемалол кўриш мумкин бўлганидек, кишининг тоза, оқ кўнгил(оқ уй)лиги унинг порлоқ, мусаффо чехрасидан кўриниб туради.

Ғазалларда оқ рангнинг *кофурий*, *сиймгун* каби қатор арабча, форсча маънодошлари қўлланилиши бевосита асарнинг таъсирчанлигини, бетакрорлигини таъминлаган. Шу билан бирга, лирик қаҳрамоннинг ҳол ва кайфиятларини очиб беришга хизмат қилган.

*Саҳфайи кофур уза мушкин рақамким айламиш,
Гўйиё субҳи саодат узра давлат шомидур (3-147).*

Кўринадики, Алишер Навоий ҳам оқ ва қора ранг-ни уларнинг моҳиятидан келиб чиқиб қўллайдики, на-тижада улар бир-бирини табиий равишда тақозо этади. Лекин, юқорида айтганимиздек, шоир уларнинг арабча кофур (оқ) ва мушкин (қора) шаклидан фойдаланган. Байт мазмунига кўра, қалам билан саҳфайи кофурий (оқ варақ ёки саҳифа) узра мушкин рақам (қора сиёҳ билан ёзилган битик) битилган бўлиб, у ҳеч қачон ўзгармасдир. Гўёки бахт-иқбол тонги отганда ортидан молу давлатнинг қора сояси кўланка ташлаб турган-дек. Оқ ва қора ранглар қарама-қаршилигида тақдири азалнинг ҳақлиги, кун ва туннинг алмашинуви, инсон ҳаётининг яхши ва ёмон кунлари каби чуқур фалсафий мазмун яширинган.

Ёки бошқа бир байтда чин ошиқлик шунчаки осон иш эмаслиги, жисм ҳижрон кўраси (оловхонаси)да куйиб, покланиб, соф маъдан (олтин)га айланмагунча, сариқ юзда оқ ёш доналарини сочишдан наф йўклиги айтилади:

*Сиймгун ашиқ ўлмоқ олтундек юз узра не осиг,
Жисм ҳижрон кўрасида бўлмайин холиси ёр (6-137).*

Навоийнинг кўпгина ғазалларида сариқ ёки олтин ранг билан боғлиқ ҳижрон муҳаббатнинг муҳим бир белгиси ўлароқ қаралади. Мазкур мисралардан билинадики, кўз ёши-ю сарғайган юз ҳам ҳали чин муҳаббатга далил бўла олмас экан.

Тасаввуф адабиётида, туркий шоирлар, шу жумладан, Алишер Навоий ижодида ҳам май атамаси, унинг турли даражадаги рангларини англатувчи майи аҳмар (кизил май), майи гулфом (қизғиш май), майи жигаргун (тўқ қизил май) шаклларига тез-тез дуч келинади. Лекин ишқ шаробидан тотиб, муҳаббатга гирифтор бўлган, энди ёрнинг ҳажр ўтидан яра бўлган кўнглига ундан ҳам кучлироқ бўлган бодаи кофургун (оқ май) дурдидан (қуйқасидан) яна унинг ўзидан малҳам сўраётган ошиқ фақат Навоийнинг лирик қаҳрамонидир.

*Кўнглум ўлди ҳажр ўтидин реи, эй соқий, менга
Бодаи кофургун дурдидин олиб марҳам эт (5-78).*

Навоийнинг бутун истеъдоди ана шу «мазҳари комил» – инсонни улуғлашга, унинг гўзаллик оламини кўрсатишга, эзгу фикр-туйғуларини мадҳ этишга бағишланган. Тадқиқот жараёнида таҳлили кўриладиган мисолларнинг аксариятида ҳам комил инсон тимсолининг у ёки бу шаклда бадиий тасвири ўз аксини топганлиги равшанлашиб боради. Бунда шоир ғазал жанрининг янги қирраларини кашф этиб, тасвирда оригиналликка эришади.

Навоий ўз қаҳрамони руҳиятидаги ишқ билан

боғлиқ турфа ўзгаришларни акс эттиришда тасвирланаётган ҳолат ва реал табиат ҳодисалари ўртасида бадий уйғунлик яратишга эришган. Фикримиз тасдиғи тарикасида ҳавола этилаётган мана бу байтда ошиқнинг маъшуқаси билан дийдорлашуви натижасида юзага келган ҳолат каламга олинган:

*Ҳар аёғидин ўтук тортиб, аритсам юз била,
Тер гулобин ул хино ёққан кафи гулноридин (4-461).*

Устоз Максуд Шайхзода домла бир ўринда: «... классик эстетика нормаларини қабул қилган шоир (**Алишер Навоий** – изох бизники - **С.Ў.**) бу элементларга янгилик киргизишга, ўзидан илгари поэзияда тutilмаган образ ва усулларни қўллашга уринди»⁶⁶. Дарҳақиқат, «Хазойин ул-маоний»нинг ҳар бир девонига бир нечтадан ранг радифли ғазаллар жойлаштирилганки, бу бошқа ижодкорларда учрамайди. Жумладан, «Наводир уш-шабоб»да оқ радифли қуйидаги ғазал эътиборга молиқдир. Биз юқорида фикр юритган байтлардаги оқ ранг ифодалари ушбу ғазалда ўзининг яхлитлигини топган, десак хато бўлмайди:

*Ашқдин бўлди қароргон кулбайи вайроним оқ,
Кулбаи вайрон демаким, дийдаи гирёним оқ.*

*Ишқ ўтининг дудидин ҳинду бўлубмен ёрга,
Ашқ югандин нечук бўлғай тани урёним оқ.*

*Баски кўз богига берди оразинг ҳижрони су,
Ҳар сари гуллар очибдур бу ики бўстоним оқ.*

*Сабий тифли мактабимен, ўргана олмон сабақ,
Йиғламоқтин чун бўлди лавҳи дабиристоним оқ.*

---

⁶⁶ Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. VI томлик. IV том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б. 196.

*Ваҳ, не кун бўлгайки ногаҳ ул куёш айлаб тулуь,
Юзидин бўлгай қароргон ҳужрайи айвоним оқ.*

*Шоми ҳажрим этса, тонг йўқ, ногаҳон гар субҳидек,
Жилвагар бўлса либосин айлабон жононим оқ.*

*Рўзгорим дайр аро қилди қаро чун мугбача,
Қолмаган бўлса тонг эрмас чехраи имоним оқ.*

*Эй Навоий, халқни баским ўкурда йиғлатур,
Ашк сайлидин бўлур борган сайи девоним оқ (4-231).*

«Навоий ғазал услубининг имкониятларидан шу қадар маҳорат билан фойдаланадики, натижада, шоир ғазалиёти поэзиямизда ҳеч пайт мисли кўрилмаган гўзаллик, нафосат, дард гулшанига бориб етди... У ғазалларида сўзни тирик вужуддай ҳаракатлангирди, ғазалда сўз «жилвасига намойиш, жамолига оройиш» берди»⁶⁷, – дейди адабиётшунос олим И. Ҳаққулов. Юқоридаги шеърнинг ҳар байтида қўлланилаётган “оқ” сўзининг хилма-хил маънолари ҳам мазкур фикрларни қувватлайди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, ранг маъносидаги «оқ» сўзи соф туркийча бўлиб, араб алифбосида اق шаклида ёзилади. У форс тилидаги «сафид», араб тилидаги «баёз» сўзи билан бир маънодадир. Араб тилида мана бу шаклда ёзиладиган عاق - «оқ» сўзи «саркаш, бош тортган, юз ўгирган»⁶⁸ деган маъноларни билдиради. Демак, бу сўз ўзбек тилидаги ранг билдирувчи «оқ» билан омонимлик (шаклдошлик) муносабатини ҳосил қилган. Лекин мазкур сўзларнинг бир маънода ишлатилиши оқибатида баъзи бир чалкашликлар ке-

⁶⁷ Ҳаққулов И. Абдиат фарзандлари. – Тошкент: Ёш гвардия, 1990. – Б. 167.

⁶⁸ Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П. Шамсиев ва С. Иброҳимов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. – Б. 493.

либ чиққан. Масалан, К.Т.Мустаев «Алпомиш» достонининг тадқиқи бағишлаб ёзган монографиясида оқ рангнинг юқорида саналган бир канча ижобий маъноларда қўлланилишини ёзади ва достондан мисоллар келтиради. «Алпомиш» достонида чоҳдан қутулиб, ота юртига қайтган Ҳақимбек кўп номаъқулчиликлар қилган Ултонтозга қарата:

*Отасини урган оқ бўлади*⁶⁹, – дейди. К. Т. Мустаев мисрадаги «оқ» рангини достонда қўлланилган ягона салбий маъно ўлароқ изоҳлайди⁷⁰. Филология фанлари доктори Х. Эгамов ҳам туркий халқлар эртақларида ранглар символикасига бағишланган мақоласида «оқ қилдим», «оқпадар» каби иборалар таркибидаги «оқ» рангнинг салбий маънода қўлланилаётганини ёзади⁷¹.

Бизнингча, «оқ падар», «оқ қилмоқ» ибораларидаги «оқ» компонентининг ранг билдирувчи оқ сўзига алоқаси йўқ. Аслида «оқ падар» – оқ – рад этилган, падар – ота, яъни «ота томонидан рад этилган» деган маънони билдиради. Араб тилидаги шаклдош «оқ» сўзининг туркий тилларга ўзлашиши оқибатида маъноси бошқа-бошқа, аммо шакли бир хил бўлган икки сўз пайдо бўлган. Уларнинг аралаш ишлатилиши сабабли чалкашлик келиб чиққан. Чунки биз оқ сўзи бирор ўринда «рад этилган» маъносида ишлатилганлигига гувоҳ бўлмаймиз.

Шайх ул-машойих Аҳмад Яссавий тўртликларида оқ ва қора ранглар зидлигида чуқур маърифий-тарбиявий гоялар ифода этилган:

---

69 Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 308.

70 Мустаев К.Т. Поэтика цвета и числовых знаков-символов в «Песне о Роланде» и «Алпамыше» – Самарканд: Зарафшон, 1995. – С. 152.

71 Эгамов Х. Цветовая символика в тюркских сказках // Адабий мерос. - Тошкент, 1988. – № 2. – Б. 62.

*Сочу соқол хўб оқорди, кўнгул қаро,
Тонгла борсам ё пучакман ёхуд саро.
Ким «аласту би роббукум» демиш вақто,
Билолмасман қаю жамъдин бўлдум мано⁷².*

Болалик дамлариданок сўфий шайхларга эътиқоди ва эътиқоди кучли бўлган Алишер Навоий уларнинг меросини ҳам кунт билан ўрганди. Шундай изланишлар самараси сифатида Навоий шеъриятида жонли тасаввур уйғотувчи тимсолий лавҳалар, ҳаётий кузатишлардан озиқ олган завқбахш қиёслар, халқона донишмандлик руҳидаги таъсирли ифодалар ўрин топди.

*Оқара бошлади бошу тўкула бошлади тиш,
Сафар ярогини қилгилки, тушти бошингга иш (6-168).*

Ёки:

*Шабобнинг ҳавасидан соқолни ранг этма,
Оқорса сабза, кўкармак яна не имкондур (6-97).*

Ёки:

*Улким соқол бўяр ҳаваси тушти бошига,
Бўлмоқ соқол қора, не осиг чун оқарди бош? (4-183).*

Биринчи байтда қариллик аломатлари – сочларнинг оқариши, тишлар туша бошлаши боқий дунёга сафар қилиш вақти келганлигидан хабар бериши ҳақида сўз юритилган бўлса, иккинчи ва учинчи байтларда кексаликни бўйнига олмай, йигитлик даврини кўмсаб, соқолини бўяшга тутинган кишига қуриётган майса қайта кўкармаганидек, соқолни қорага бўяган билан сочининг оқини яшириб бўлмаслиги киноя тарзида айтилади. Бу ҳолатлар шоирни фалсафий руҳ билан йўғрилган ҳаётий хулосалар чиқаришга ундаган. Унда навоиёна тафаккурга хос мушоҳадакорлик, кичик бир деталь атрофида фикр силсиласини ярата билиш хусусияти сезилиб туради.

---

72 Яссавий А. Девони хикмат (янги топилган намуналар). – Тошкент: Мовароуннахр, 2004. – Б. 24.

Фузулий ёшлик йиллариданоқ Навоий шеърятининг бетакрор оламига ошно бўлди ва бунинг натижаси ўларок, унинг ижодида қатор ғазал ва мухаммаслар яратилди. Қуйидаги байтда устоз анъаналарини давом эттиришда у маҳорат кўрсатган:

*Верди рихлатдин хабар мўйи сафиду рўйи зард,
Чехраи гулгун ила зулфи паришонни унут!*⁷³

Демак, шоирнинг айтишича, соч-соқолнинг оқариши ва юзнинг сарғая бошлаши боқий дунёга сафар қилиш пайти яқинлашганидан далолат беради. Шундай экан, ёшликнинг хою-ҳавасларидан воз кечиб, бу сафарга тайёргарлик кўриш лозимлигини уқтиради.

Маълумки, ахлокий-фалсафий, панд-насихат мазмунидаги фикр ва ғояларнинг бадиий ифодаси қитъа жанрининг асосий хусусиятини ташкил қилади. «Наводир уш-шабоб» девонидан бир қитъани ўқиймиз:

*Кўб олтун, кумуш сари қўл сўнмоғил
Ки тутсанг кафингни қора занг этар,
Кўнгулда доғи майлини асрама -
Ки, кўнгулунгни доғи ҳамул ранг этар (4-507).*

Яъни, хирс билан жамғарилган бойлик бамисоли киши аъзоида йиғилиб қолган иллат-мараздир, унинг олди олинмаса, бойлик сарф бўлмай ётаверса, у йирингга айланиши – киши ҳалок бўлиши муқаррар. Шоир олтин у кумушга қўл чўзмагин, қўлинг қора зангга бўялади, агар унга бўлган хирсингни кўнглингда асрагудек бўлсанг, кўнглинг ҳам шундай қора бўлади, дейди ва қитъада илгари сурилаётган мазмун таъсирчанликгини кучайтиришда айнан қора рангдан ўринли фойдаланади.

Рангга алоқадор рамзий-поэтик ифодалар образ тақомилида ҳам муҳим роль ўйнаши муқаррар. Навоий яратган персонажлар тўлақонлилиги, ҳаётийлиги,

⁷³ Фузулий. Девон. Икки жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Шарк, 1968. – Б. 67.

хаққонийлиги, чуқур психологизми билангина эмас, индивидуаллиги билан ҳам ажралиб туради. Шоир лирикаси, хусусан, ғазалларидаги пейзаж унинг маҳоратини белгиловчи омиллардан биридир. Масалан, Навоий бир ўринда маъшуқанинг мовий рўмол остидан кўриниб турган ингичка кошларини булутлар орасидан кўрина бошлаган янги ойга киёслайди:

*Мовий ёглиқтин қошинг, эй жонга бедод эткучи,
Кўк булутқа кирди гўё янги ойнинг бир учи (6-405).*

Байтда кўк ранг билдирувчи сўзи билан бирга, унинг маънодошларидан «мовий» ҳам ишлатилган. Шоир девонида ушбу сўзнинг қўлланилиш доираси бошқа рангларга қараганда торроқдир. Шунингдек, кўк лафзи кўпинча яшил билан тенг қўйилган.

«Кўк» сўзи илгариги руник ёзувлар, ўрхун ёдгорликларида ҳам тез-тез учрайдиган қадимги сўздир. У даврларда бу сўз осмон. ҳаво ранг. уруғ-авлод маъноларида қўлланган... Маҳмуд Кошғарий «Девон»ида бу сўзлар жуда кенг изоҳланган. Унга кўра, бу сўзлар икки алоҳида ўзаклардан иборат бўлиб, ёзилишида ҳам *кӱк*, *кӱж* шаклида фаркли сўзлардир.

Кӱк: осмон, шеър вазни, оҳанг, ҳаво ранг, хотинлар юзидаги доғ маъноларида;

Кӱж: эгар чилвири ва уруғ-авлод маъноларида изоҳланган. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу сўз «Девон»даги каби икки мустақил сўз сифатида қўлланади. Икки хил талаффуз қилинади, икки хил ёзилади. Лекин иккинчи сўз жонли тилда ўзгаришга учраган. Охирги «к» ҳарфи «й»га алмашиб, куй тарзида ўзлашган. Лекин Навоий асарларида унинг бир хил талаффуз қилингани ва ёзилганлиги кузатилади. Чунончи,

1- осмон маъносида:

*Не кўкка, не қуёшқа инса бошим,
Бузуқ уй бўлса кўк, равзан қуёшим*⁷⁴.

2- кўк ранг:

*Кўк жафосидин ўлур хобгаҳинг бўз туфроғ,
Бўлса остингда сипеҳр ашҳаби янглиг кўк бўз* (3-219).

3- куй, оҳанг:

*Йигланг, эй шамъу суроҳийки, ўларимни билиб,
Мутриби нагмасаро навҳа кўкин чолди Яна* (3-419).

Бадий қиёс нечоғлик фавкулудда янги ва нозик бўлмасин, агар у хаётдан узилган бўлса, кучли завк уйғота олмайди. Таҳлил қилинаётган байтда Навоий ошиқнинг ички кечинмаларини табиий воқеликка во-басталикда тасвирлаб образли лавҳа яратган:

*Вўсма бирла қошин ул маҳвашки рангин айламиш,
Кўзи жаллоди қиличига қошин яшил қин айламиш*
(3-210).

Вақт ва замонлар ўтиши билан бадий адабиётда рангларнинг мазмун-моҳияти чуқурлашиб, қўлланиш доираси ҳам кенгайиб борган. Хусусан, Алишер Навоийнинг лирик меросида сариқ ранг билан боғлиқ тасвирларнинг миқёси ниҳоятда кенгдир.

Қадимдан ота-боболаримиз сариқ рангни *сариқ касалга*⁷⁵ даво деб ҳисоблаб келишган. Шунинг учун беморга сариқ либос кийдиришган ва бемор ётган хонани сариқ рангли буюмлар билан жиҳозлашган. Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) ҳам касал кўргани борганларида сариқ салла ўраб борганлар⁷⁶. Чунки, сариқ ранг қуёш нури, илиқлик, кўтаринки руҳ рамзи-

⁷⁴ Алишер Навоий. Вақфия. МАТ. XIV том. – Тошкент: Фан, 19... – Б. 161.

⁷⁵ Навоий ғазалларида бу касаллик сариқ оғрик, ярақон шаклида учрайди.

⁷⁶ Булатов С., Аханов С. Ранг психологияси. – Тошкент: Фан, 2003. – Б. 7.

дир. Бироқ Навоийнинг лирик қаҳрамонига сариқ ранг шифо бермайди, аксинча, маъшуканинг сариқ тўни унинг дардини янада авж олишига сабаб бўлганлигини куйидаги мисралардан англаб олиш мумкин.

*Ярақон дафъи сариг жинс қилур, турфа кўрунг –
Ким, бўлур тегса юзум тўнига бисёр сариг (5-215).*

Бу ерда юзнинг сариғлигини муҳаббатнинг қийинчиликларидан деб билган шоир фавқулодда мафтункор манзара яратган.

Навоий шундай ҳаётий ҳодисалардан фойдаланадики, ўқувчи онгида ўша тасвир гўё муҳрланиб, унинг таъсирида шоир шахсига муҳаббат ҳам ортади. Заргарлар харорати баланд оловда бошқа маъданлардан соф олтинни ажратиб оладилар. Бугунги кунда кон саноатида ҳам олтин шу тариқа олиниши маълум. Ишқ дардида машаққат (эмгак) тортган ошиқнинг ҳам юзлари сарғайиб, олтин рангига кириб қолади.

*Олтун эзиб, эриб куйган сори холис бўлур,
Не ажаб, соргорса юз етган сойи эмгак манга (3-33).*

Ёки:

*Йиглагон сойи саригроғдур юзум, толиъ кўрунг,
Ким сочармен донаву андин сомондур ҳосилим (3-317).*

Айрилиқдан дили аламга тўлган, алам кўз ёши бўлиб тўкилган лирик қаҳрамон хасталаниб, аста-секин юзлари сарғая боради. Ошиқнинг бундай «ачинарли» аҳволи ҳам иккинчи мисрада ажойиб ҳаётий ҳодисага тамсилланади, яъни бу деҳқоннинг дон сочиб, ҳосил ўрнига фақат сомон йиғиб олганига ўхшатилади. Демак, ошиқ-маъшуклар толеъи бутун инсоният қисмати билан узвий алоқадор, яъни лирик қаҳрамон севги азобида қанчалар изтироб, машаққат чекишига қарамай висолга эришиши душвор, худди шундай деҳқон ҳам кўпинча меҳнатига яраша ҳақ ололмайди, роҳатини кўролмайди.

Асарнинг хаётийлиги ва бадиий қиммати, аввало, вокеликни билиш воситаси, инсон ўйлари, туйғулари ва дунёқарашини шакллантирувчи қурол бўла олиш иқтидорига соҳиблиги билан ҳам белгиланади.

Кўзки учқан чоғда устига ёпиштурдум сомон,

Номабар қуштурки⁷⁷, сариғ руқъа элтур ёр учун (6-327).

Эътибор берилса, бугунги кунда деярли унутилаёзган байтда ўтмишдаги бир ходиса унутилаёзган яхши бир таомили фавқулодда аниқ ифодаланган. Кўз учган пайтда «тўкинлик бўлсин, яхшиликка бўлсин» деб ирим қилиб, бировлар қовоқ устига сомон қўяди. Халқимиздаги бу одатни шоир назмга кўчиради. Чунончи: ошиқнинг кўзи учаётир, унга ошиқ сомон ёпиштиради. Ошиқнинг кўзи – қуш, сомон унинг ёрга ёзган сариқ номаси, яъни у нигоҳи билан ёрга дилидагини етказмоқда.

Навбатдаги байтда эса сариқ рангнинг гўзаллик маъноси, бўёғи баландроқ:

Ул қуёш рухсорию сариғ юзумнинг шарҳини,

Сафҳаи хуришид, хатти зарнигоридин ўқу (6-350).

Кўринадики, Алишер Навоий ижодида қўлланилаётган сариқ рангнинг мазмун-моҳияти **хазон, меҳр (қуёш), олтин, сомон (хошок), сариқ лола, заъфарон, каҳрабо, зарварақ, зарбафт** каби сўз ва иборалар ёрдамида очилган. Шоир ижодида кўрсатиб ўтилган сўзларни мужассам этган бир яхлит бир ғазал учрайди. Бу эса лирик қаҳрамон кечинмалари, унинг севгилиси ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради:

---

⁷⁷ Изох: Ўтмишда қушларнинг хат ташувчи вазифасини бажарганлиги маълум. Жумладан, «Алпомиш» достонида Алпомиш ўз яқинларига чоғга тушиб қолганлигининг хабарини чўлок ғоз орқали билдирса, П.Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романида Умаршайх Мирзо Аҳси қўрғонида кабутар орқали хабар йўллашга қушхонасига чиққанда ҳалок бўлади.

*Сариг либос аро ул нўшлабки хандондур,
Эрур Масихки, хуршид ичинда пинҳондур.*

*Либосу жисм ила ул гулзор кўргузди,
Хазон ичида баҳореки, ақл ҳайрондур.*

*Либоси ўт киби асфар, тани ҳаёт суйи,
Ажойиб ўтки, аросинда оби ҳайвондур.*

*Ўшул дил орзусидинки, зарварақ киймиш,
Юзумнинг олтунида дурри ашк галтондур.*

*Фироқ даштида лолалар сариг бутмиш,
Магарки доғлари барча доғи ҳижрондур.*

*Юз ул этакдин агар олмасам, не тонгки, сомон,
Чу қаҳрабога етар, қўймоғи не имкондур?*

*Сариг юзумдек этиб субҳ ўзин соғиндимким,
Совуғ нафас била меҳрин ёшурмоғ осондур.*

Навоийга берур эл панду ул муни дерким:

Сариг либоси фалон шўхнинг не часпондур? (4-134).

Ғазалда ишқ кечинмалари тасвири бевосита сарик рангнинг турли маъноларини қўллаш оркали юзага чиқарилган. «Сарик» сўзи, унинг маънодоши асфар, шунингдек, шу ранг остида бирлашувчи хазон, олтун, қаҳрабо, зарварақ, меҳр(қуёш) кабилар *илтизом* санъатини вужудга келтирган.

Сариг либос аро ул нўшлабки хандондур,

Эрур Масихки, хуршид ичинда пинҳондур.

Матлаъда маҳбубанинг сарик қўйлақда шўх кулиб (нўшлаб) «жон олиши» гўё ривоятларга кўра фаллакка кўтарилган Исо алайҳиссаломни қуёш (хур-

шид) нурлари беркитиб туришига ўхшатишган. Мисраларда маъшуканинг ўша жон олувчи лаблари Исо алайҳиссаломнинг ўликларни тирилтиргувчи мўъжизасига ўхшатилиши жиҳатидан шоирнинг ташбехни ўринли қўллаганлиги шубҳасиз.

*Либосу жисм ила ул гулзор кўргузди,
Хазон ичида баҳореки, ақл ҳайрондур.*

Иккинчи байтда лирик қаҳрамон ўзининг биринчи ўхшатишидан «воз кечади». Йўқ, дейди у, эғнидаги либоси-ю танаси сап-сарик бўлса-да, санамнинг юзлари қизил(гулузор), хазонрезги фаслида гул очилишига эса ақл бовар қилмайди.

*Либоси ўт киби асфар, тани ҳаёт суйи,
Ажойиб ўтки, аросинда оби ҳайвондур.*

Ёрнинг кўйлаги ошиқнинг кўзига энди сарик-қизғиш(асфар) оловга ўхшаб кўрина бошлайди. Танаси эса сув каби тиниқ, тоза. Реал ҳаётда сув билан ўт ёнма-ён турмайди. Лекин ёр кийган либос унга шундай ярашганки, буни олов ўртасида тириклик суви турибди, деса ҳам хато бўлмайди.

Дилбар кийими ўтга бежиз ўхшатилмаган. Чунки лирик қаҳрамон қалбида муҳаббат ҳам алангаланмоқда. Шунинг учун навбатдаги мисраларда лирик қаҳрамон ички кечинмалари тасвирига ўтилади.

*Ўшул дил орзусидинки, зарварақ киймиши,
Юзумнинг олтунида дурри ашк галтондур.*

Ахир, маъшуканинг сарик рангдаги жозибасига маҳлиё бўлган ошиқ ҳам энди шу рангдаги кийимлар кия бошлади. Висол орзусида у шу ҳолатга етдики, сарғайган юзидан кўз ёшлари дур каби тизилиб оқади.

*Фироқ даштида лолалар сариг бутмиши,
Магарки доғлари барча доғи ҳижрондур.*

Одатда, лола тоғда қип-қизил бўлиб очилади. Лекин сувсиз чўл у саҳрода очилган лолалар сарикқа мой-

ил ҳам қора доғи кўп бўлади. Ошиқ юрагидаги ишқ ғунчаси ҳам висолга ташналиқдан сарғайиб, айрилиқ узоқ давом этгани сайин қалбда яралар ҳам орта бошлайди.

Юз ул этакдин агар олмасам, не тонгки, сомон,

Чу қаҳрабога етар, қўймоғи не имкондур?

Агар, дейди лирик қаҳрамон, сарғайган юзимни ёр қўйлагининг этагидан олмасам ажабланманг. Сомон ранги сомон, қаҳрабо тусига етса, унинг сариғлигидан ҳам ёпишқоқлигидан ҳам кутулиш қийинлашади.

Сариг юзумдек этиб субҳ ўзин соғиндимким,

Совуғ нафас била меҳрин ёшурмоғ осондур.

Ушбу байтдан икки хил маъно келиб чиқади. Биринчи мисрадаги «субҳ» - 1) тонг; 2) юз равшанлиги; иккинчи мисрадаги «меҳр» - 1) куёш; 2) меҳру муҳаббат каби маъноларда келмоқда. Аввал иккинчи мисра мазмунига диққат қилсак. Ундан икки хил маънони тушуниш мумкин. Биринчиси, ҳаво совиганда, куёш (меҳр)нинг ҳарорати пасаяди, иккинчиси, совуқ назар билан одам ўз меҳрини яшириши мумкин. Биринчи мисрада, куёш чиқаётганида тонг янада нурлироқ, ёруғроқ бўлади, иккинчиси, ишқ ўтидан кишининг юзи равшанроқ бўлади, дейилмоқда.

Навоийга берур эл панду ул муни дерким:

Сариг либоси фалон шўхнинг не часпондур?

Лирик қаҳрамонга эл: сен шўх гўзалларга қарашдан, уларга ошиқ бўлишдан энди ўзингни тий, дея насиҳат қилиб турган бир пайтда у, сариқ либос кийган гўзалнинг кийими ўзига нақадар ярашибди-я, дейди ва бу билан ўзининг ишқ йўлида собитлигини исботлайди.

Ғазал матлаъсида сариқ рангнинг амбивалентлик⁷⁸ хоссаси юзага чиққан. Сабаби, юқоридаги байтларда сариқ ранг ва унинг ўрнида қўлланилган синонимлари, асосан, ошиқнинг ҳижрондаги абгорҳолатини, из-

78 Амбивалентлик - карама-қарши маъноларни бир хилда аташ ёки бир ном остида бир-бирига зид маънонинг таркиб топиши.

тиробдан синиккан кайфиятларини ифодалаб, салбийлик мазмунини касб этган бўлса, сариқ либосда янада гўзаллашган дилбар ўз асирига Исо Масиҳ каби жон бағишлайди.

Умуман, ғазалда лирик қаҳрамоннинг ишқий «саргузашт»и сариқ ранг билан алоқадорликда ифода этилар экан, мазкур ранг ошиқ ва маъшуқа муносабатларида юракда ишқнинг пайдо бўлиши, айрилиқ, ҳижрон ва муҳаббатнинг янада кучайиши каби туйғуларнинг ёрқинроқ, таъсирчанроқ ифодасида муҳим белги вазифасини бажаради.

«Навоий ишқ темасини баланд кўтариб, шу тема билан лирикада турмушнинг кўп соҳаларига кириб чиқди. Унинг ғазалларида табиат ҳодисаларидан тортиб жамият масалаларигача, инсон гўзаллигидан тортиб қушнинг нағма-наволаригача, ҳофизнинг хонишидан тортиб файласуфнинг донишмандлигигача, ошиқ қалбининг изтиробли тўлғонишларидан тортиб ринднинг бепарволигигача бўлган ҳисобсиз ҳодиса, масала ва манзараларни кўришимиз мумкин»⁷⁹.

Хуллас, баён этилган фикр-мулоҳазалардан шундай хулосалар чиқариш мумкин:

- Шарқ халқлари ҳаёти, кундалик турмуши, урф-одатлари ва эътиқодий қарашлари тарихида ранглар алоҳида ўрин тутди. Туркий қавмларнинг қадимий дини – шаманизмда икки асосий муқаддас руҳ – Албасти ва Сари Албастининг қизил ҳамда сариқ кийимда тасаввур қилинишида ҳам бу нарса яққол кўзга ташланади. Мазкур руҳлар кийимининг муҳим атрибути бўлган қизил ва сариқ ранг уларда мужассамлашган руҳоний қудратнинг рамзий ифодасидир. Бу эса ушбу рангларнинг туркий халқлар эътиқодий қарашлари,

---

⁷⁹ Ҳаққулов И. Ғазал гулшани. Ғоявийлик ва маҳорат чўккиси. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 56.

урф-одат, расм-русумларида катта аҳамият касб этишига олиб келган.

– “Авесто” мифологиясида оқ ранг улуғворлик, кучкувват рамзи. Шунингдек, қадимги мўғул ва туркий халқларда ҳам оқ ранг кудрат, адолат ва асликни билдирган. Чингизхон императорлик байроғининг оқ рангда бўлганлиги, ҳозиргача халқ тилида сақланиб қолган “оқ суяк” иборасининг “асл”, “улуғ насаблик” маъноларида қўлланиши ушбу тасаввурлар натижасидир.

- Аксарият ҳолатларда ишқ-муҳаббат саргузаштлари, айрилиқ ва ҳижрон туйғулари, боғбон, рақиб образлари халқ оғзаки ижодида қўлланилган рангга алоқадор тимсоллар мажмуини ташкил этган.

- Рангшуносликдаги амбивалентлик (қарама-қарши маъноларни бир хилда аташ) ҳодисаси Алишер Навоий ғазалларида у ёки бу даражада қисман акс этган бўлиб, кўпроқ қора, сарик, қизил ранглارнинг ҳиссасига тўғри келади.

- Шоир ғазалларида васф этилган маъшуқа хоҳ илоҳий, хоҳ мажозий ёхуд комил инсон тимсоли бўлсин, унинг китобхонга эстетик-эмоционал таъсир этиш, кучли завқ уйғотиш, тасаввур доирасининг кенгайтиришида ранглар символикаси ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

- Алишер Навоий девонидаги рангга алоқадор байтлар мавзу доираси кенг қамровлидир: у ўзида инсон ҳаётини ахлоқий, маърифий, эстетик, тасаввуфий, ижтимоий нуқтаи назардан талқин этувчи шеърларни жамлаган. Девоннинг шоир рухий-фалсафий оламининг муҳим қирраларини ташкил этувчи қарашларни уйғун ва бадиий тарзда ифодаловчи мукамал мажмуа касб этишида ранглارнинг салмоқли ўрин тутиши таҳлил ва талқинларда ойдинлашди.

РАНГ ВА АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛИЁТИ ОБРАЗЛАР ОЛАМИ

РАНГ СИМВОЛИКАСИ ВА ОБРАЗЛИЛИК

Бадий адабиётда образ ва образлилик хусусида баҳс юритилганда, албатта, ранг символикаси масаласини ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Чунки Алишер Навоий шеъриятида рангга алоқадор байтлар миқдори ҳам, мазмуни ҳам шунчалик салмоқлики, шоир яратган кўпгина образларни рангдан ажратилган ҳолда тасаввур этиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам Навоий лирикасида ранг ва образ, ранг ва образлилик тушунчалари табиий тарзда ўзаро уйғунлик касб этган. Айниқса, тасвир бирор ранг билан боғлиқ бўлган газалларда рангнинг рамзий ифодаси ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шундай экан, дастлаб символ ва символика, образлилик атамаларининг моҳиятига назар ташлаш зарур.

“Символ образли ифоданинг бир кўриниши бўлиб, бадий нутқда ҳаётий воқеа, тушунча ва нарсаларни ифодалаш учун шартли равишда кўчма маънода ишлатиладиган сўз ёки сўзлар бирикмаси.”⁸⁰, “Символика — 1. Тушунча ва ҳис-туйғуларнинг шартли белгилар, символлар ёрдамида ифодаланиши. 2. Символлар мажмуи.”⁸¹

Маълумки, адабиётнинг бош хусусияти ғоявий мазмуннинг бадий шаклда ифодаланиши, яъни адабиётнинг бадийлигидир. Образлилик эса бадийликнинг бош белгиси ҳисобланади. А.Ф.Лосев бу ҳақда шундай дейди: «... бадий образлилик ҳеч қачон символсиз

⁸⁰ Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1979. - Б. 279

⁸¹ Ўша китоб. - Б. 280..

ҳосил қилиниши мумкин эмас, гарчанд бунда символнинг ўзига хос мавқеи бўлса-да.»⁸² А.А.Потебнянинг фикрича, поэтик образ белги, символга таянади, чунки айнан улар образ хақида тасаввур уйғотади, образнинг ички шаклини ташкил этади.⁸³

Алишер Навоий шеъриятининг мавзулар олами кенг камровлилиги билан ҳам бекиёсдир. Унда ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий, фалсафий мазмун ишқий лирика билан узвий боғланган. Шунинг учун ҳам ранг символикаси, асосан, ошиқ ва маъшука муносабатларини образли тасвирлашда қўлланилган. Масалан, куйидаги байтда образ осмондаги қизғиш булутлар воситасида яратилган:

Юзунг шаҳидлари туфроғин совурмиш ел,

Буким булут кўрунур кўкта ҳар тараф гулгун (1-572).

Маъшуканинг юзи қизил эканлиги гарчи айтилмаган бўлса-да, байтдаги “гулгун” сўзи бевосита шунга ишора этиб турибди. Яъни ёрнинг гулгун юзини кўрган ошиқ унга шунчалик шайдо бўладики, охири ишқ йўлида жон беради. Ишқ оташи ошиқнинг вафотидан кейин ҳам сўнмай, ҳатто у ётган туфроғни ҳам ёндириб, кул қилади. Шамол бу туфроғларни созуриб, осмону фалакка кўтаради. Биргина “гулгун” лафзи орқали ёрнинг юзи қизиллиги, қизил юз эса гўзалликнинг энг муҳим белгиларидан эканлиги ойдинлашди. Шунингдек, кўкда булутларнинг қизил бўлиши ҳам табиий ҳодиса. Бу билан ишқ дарди чин ошиқни шаҳид айлаши образли тасвирланган.

“Ёзувчи қай даражада моҳир бўлмасин, асар учун образни жалб қилишда жуда ҳам эркин ҳаракат қила ол-

---

82 Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – М.: “Искусство”, 1976. – С.144.

83 Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990. – С.140.

майди. Санъаткор бу ишда доим иккита мантикқа асосланади. Улардан бири – ҳаёт мантики, иккинчиси муайян асардан кузатилган бадиий мантиқдир. Ёзувчининг маҳорати унинг мана шу икки мантикқа мукаммал амал қила билишида кўзга ташланади.”⁸⁴ Жуда кўп ғазал ва байтларда Алишер Навоий ҳаёт мантики билан бадиий мантикни ўзаро мукаммал уйғунлаштиришга эришган. Мана бир мисол:

*Торттим ранжи хумор айлаб майи аҳмар тамаъ,
Ул кишидеким қозар тоғ айлабон гавҳар тамаъ (4-213).*

Гавҳар илинжида минг машаққату азоблар чекиб тоғ қазаётган кишининг ҳолатини шоир муҳаббат, висол (майи аҳмар – ишқ майи) умидида ранжи озор тортаётган ошиқнинг ҳолига ўхшатади.

Навоийнинг муҳаббатга доир фирк-қарашларининг асосий моҳияти шундан иборатки, мажозий ишқ (инсонга, борликқа бўлган реал севги), ҳақиқий ишқ(вужуди мутлаққа – Яратганга бўлган муҳаббат)дан алоҳида олиниб, унга қарама-қарши қўйилмаган. Балки мажозий ишқ ишқи ҳақиқийнинг бир кўриниши ёки ҳақиқий ишқ йўлидаги ўзига хос босқич сифатида баҳоланади.

*Недур ой сафҳаси бўлгон қародин доғлиқ гўё,
Жамолинг дафтарин ёзгонда бўлмиш бир варақ ботил (3-409).*

Одатда, ёрнинг гўзаллигини таъкидлаш учун унга борликдаги энг чиройли нарсалар қиёсланади. Яратган мутлақ гўзаллик соҳиби, бутун борлик, жамики мавжудот унинг тажаллиси. Шунингдек, Ой образи Шарк мумтоз шеъриятида, жумладан, Навоий лирикасида ҳам кўп учрайди. Аммо ойнинг ҳам доғи бор. Қора доғ эса унинг хуснини янада орттиради. Демак, хусну латофатда ойдан ҳам гўзал маъшуқа ошиқнинг ҳақиқий ишққа етишишида муҳим вазифани бажаради.

84 Адабиёт назарияси. I том. – Т.: Фаң, 1978. – Б.285.

Қора қошу кўз, қизил юзу лаъл лаблари билан ошиқларига жафолар кўрсатган маъшуқа образи таниш. Қўлига унинг мовий рўмол боғлаб олганлиги табиий бўлса-да, гўё ўз асирларига кўп зулм қилганлиги туфайли оғриб боғлаб олган, дея шоирона сабаб кўрсатилишини Навоийнинг юксак санъаткорлиги белгиси деб баҳолаш мумкин.

Илгига мовий катон ул шўх невчун чирмамиш,

Гўйиё кўп тийги зулм урмоқтин оғриб боғламиш (З-270).

Зеро, “Китобхонларнинг ҳисларини кўзгатиш, “туйғуларимиздаги тўлқунларни” уйғотмоқ орқали ҳаяжонлантириш – эстетик таъсирчанлик экан, бадиий образ мағзи тўқ, ҳаётгий, умрбоқий бўлгандагина бадиий қимматга эга бўлади.”⁸⁵ Байтда маъшуқанинг айнан мовий рўмолчаси орқали ифодаланаётган тасвири образнинг бадиий қимматини таъминлаган ва образлиликни вужудга келирган.

Кўзум хуноби лаълинг шавқидин баҳр ўлди, тонг эрмас,

Чиқиб гулгун бу дарёнинг саҳоби, ёғса қон ондин...

Образ яратишда шоирнинг эстетик идеали, дунёқараши, руҳий олами, ижодий тажрибаси етакчилик қилади, воқелик шу асосда қайтадан жонланади, образли тасвирга эга бўлади. Юқоридаги мисраларда ҳам ошиқнинг қалбида муҳаббат туйғуси алангаланиши жараёни тасвир этилган. Маъшуқнинг лаъли лабларини кўрган ошиқнинг кўзлари қизил қонли дарёга айланди, энди унинг сувлари буғланиб, булутга айлангач, ундан қонли ёш оқса, ажабланманг, ахир, ошиқнинг дард-ҳасрати кучайиб, ҳижрон азобидан тўккан ёшлари катта дарёни ҳосил этди.

---

85 Умуров Ҳ. Адабиёт назарияси. – Т.: Шарқ, 2002. – Б.34.

Ёки куйидаги байтда энди ошиқнинг кўзларидаги конли ёшлар дилбарнинг чиройли кизил юзлари туфайли эканлиги аён бўлади. Ошиқнинг ёшларидан ҳосил бўлган ариқдан сув ичган боғдаги гуллар фақат кизил очилиши маҳорат билан тасвир этилиб, образли тасвирнинг ажойиб намунаси яратилган.

*Кўзларим боғи гулистон бўлмиш ул юз шавқидин,
Барги гуллардур сочилган ашики гулгун ҳар тараф (2-385).*

Қора ранг билан боғлиқ рухий ҳолат тасвири Навоий асарларида алоҳида мақсадга эмас, шоирнинг умумий мақсади, ниятини чуқурроқ, аниқроқ, таъсирлироқ очишга, ҳаёт мураккабликлари, инсоний алоқаларнинг мушкулликларини, турмушдаги турли-туман зиддиятларни бадийий изоҳлашга, демакки, улардан кўз юммасликка, уларни тўғри тушуниб олишга қаратилган.

*Маҳжабинлардин сияҳдиллиқ не тонгим, ойнинг
Ботинин кўрсанг қародур, гар кўрунур зоҳир оқ (3-258).*

Шоир шеърларида бу каби чуқур фалсафий мазмун, ҳаётий воқеликнинг бадийий талқини қора ва оқ рангларни контраст қўллашдан ташқари яшил, кўк ранглар тасвирида ҳам кўринади. Масалан, бу дунёнинг ўткинчилиги, яшилликка бурканган баҳор кўрки бир лаҳзалик эканлиги, борлиқ-олам нечоғлик яшиллик билан ўралган бўлмасин, ортидан хазон фасли келиши куйидаги мисралардан аён бўлади:

*Сабзаи хат бирла бу гулшан вафосиз эрканин,
Килки қудрат ёзди, райҳони баҳоридин ўқу (6-518).*

Навоийнинг шеърӣй маҳорати инсон образини, унинг ички ва ташқи борлиғини жонли, ёрқин чизгиларда гавдалантиришда ҳам намоён бўлади.

*Сафо аҳлига гулруҳлар хаёлидин тагайюр йўқ,
Қачон гул акси тушмаклик била гулранг бўлгай су (2-638).*

Бундай ўринларда Навоийнинг асосий мақсади ўз лирик қаҳрамонининг ички дард, ҳаяжон ва изтиробларини, кўзга ташланмас қайғу ва ҳасратларини таъсирчан йўсинда тасвирлашдир. Бунинг учун Навоий кўп ўринда параллелизм усулидан фойдаланади.

*Сиймгун ғалтон сиришкимдурки, ҳоло бўлди қон,
Буки эл шингарф дейдурлар, бурун сиймоб эрди (1-700).*

Яъни, кўз ёшининг ранги одатда оқ бўлади, ошиқ санамнинг қизил юзлари-ю лаъл лабларини кўргач, ишқ-муҳаббати олови алангаланиб, қонли ёшлар оқиша бошлайди. Иккинчи мисрадаги “сиймоб” сўзининг “сиймгун ғалтон”, “шингарф”нинг “қон” билан параллел кўйилиши мазмуннинг чуқурлашувига хизмат қилган.

Навоийнинг бошдан охир бир ранг асосида яратилган ғазаллари мутафаккир санъаткорнинг ранг символикаси билан боғлиқ бадиий-эстетик қарашларини англашда янада муҳим аҳамиятга эга. Бир ранг ва унинг турли товланишлари асосида ёзилган ғазалларда муайян рангнинг рамзий-мажозий моҳияти янада кенгрок ёритилади. Жумладан, “Ғаройиб ус-сиғар” девонидан жой олган “бинафш” радифли ғазалда тасвир айнан шу ранг билан боғлиқликда олиб борилади.

*Қилгали кийган либосин ул бути зебо бинафш,
Ваҳки, ёқмас хотиримга ҳеч ранг илло бинафш.*

*Сарви раъно ҳулламу киймиш бинафша баргидин,
Ё либосин айламиш ул чобуки раъно бинафш.*

*Эзди жаннат гулларидин ранг наққоши қазо,
Сен киярдек чунки бўлмас даҳр аро пайдо бинафш.*

*То бинафш этмиш тўнин ул гул борурмен ҳушдин,
Боз аро ҳар гулниким кўрсам мени шайдо бинафш.*

*Гул бинафшазор аро тушган кеби ул шўхнинг
Кўнглаки воло бинафшу тўни ҳам кимхоб бинафши.*

*Сабзада савсан ярашқандек мулойимдур, баса,
Шўхи сабзоранларнинг рангига дебо бинафши.*

*Жуз бинафша боғ аро гул элмагил, эй боғбон
Ким, либоси рангини истар бизинг мирзо бинафши.*

*Бўйлаким, соқий тўнин қилмиш бинафши эрмас ажаб,
Аксидин бўлса билурин соғари саҳбо бинафши.*

*Чарх рангомиз эрур, кўрма тафовут зинҳор
Рангларким, кўргузур кўку яшилдин то бинафши.*

*Эй Навоий, ул бинафшанўш гулнинг васфида
Бўлмасун ҳар не ёзарсен когазе илло бинафши.*

Мумтоз шеъриятда маъшуқанинг ҳар бир иши, ҳаракат ва ҳолати, ҳаттоки либосу рўмоли ҳам таассурот уйғотиш учун каламга олинган. Мазкур ғазалда лирик қахрамон – ошиқ калбида муҳаббат туйғуси куртак ёзиб, дардли, изтиробли ишқий кечинмаларнинг бошланиши маъшуқанинг эғнидаги либос ранги билан узвий алоқадорлиги мағлабдаёқ равшанлашади, шунингдек, ранг, шеърнинг композицион бутунлиги учун ҳам хизмат қилган.

*Қилғали кийган либосин ул бути зебо бинафши,
Ваҳки, ёқмас хотиримга ҳеч ранг илло бинафши.*

Яъни: Ул гўзал бинафшаранг либос кийганлиги боис кўнглимга бинафшадан ўзга ранг ҳеч ёқмайди.

Зебо санам – маъшука қадди-қоматига ярашган бинафшаранг либос лирик қахрамон калбига шунчалим кўр таъсир ўтказганки, бундан ўзга рангга у асло парво қилмайди. Унинг наздида бутун олам бинафшаранг тус

ола бошлайди, атрофдаги ҳар бир нарсани у шу рангда кўради. Билиб билмасликка олиш (тажоҳули ориф) усули орқали лирик қаҳрамондаги ушбу ҳолат таъкидини шоир янада кучайтиради.

*Сарви раъно ҳуллему киймиш бинафша баргидин,
Ё либосин айламиш ул чобуки раъно бинафш.*

Ёрнинг бинафша ранг либос кийганлигини шоир табиат ҳодисаси – қуёшнинг қора ёки бинафша ранг булут ортидан (куршовида) янада чиройлироқ кўриниши билан асослайди. Табиийки, муқобил равишда маъшуқа олдинги мисрада сарвга, кейингисида эса қуёшга қиёсланади.

Лирик қаҳрамон наздида ёр либосининг ранги – жаннат гуллари рангидан олинган, яъни у бу дунёга мансуб эмас, илло “дахр аро” бундай рангни ҳали биров кўрмаган:

*Эзди жаннат гулларидин ранг наққоши қазо,
Сен киярдек чунки бўлмас дахр аро пайдо бинафш.*

Бунда ёр мажозан жаннат гулига ўхшатилади. Жаннат эса поэтик матнда азалий ҳақиқат макони тимсоли. Гўёки бу оламга ўша макондан ташриф буюрган, бинобарин, мавжудлик моҳияти, борлиқ ва унинг асосига фалсафий нигоҳ билан боқадиган лирик қаҳрамон учун ёр – азалий ҳақиқатга эришиш воситаси. У қиёсни бутун борлиққа кўчиради ва оқибатда боғдаги бинафшаранг ҳар бир гул (кенг маънода борлиқдаги ҳар бир ашё, жонли ва жонсиз нарса-предмет) унинг кўзига матлуб (талаб этилган, топилиши албатта шарт бўлган ҳақиқат, мавжудлик сири) мазҳари бўлиб кўринади:

*То бинафш этмиш тўнин ул гул борурмен хушдин,
Боғ аро ҳар гулниким кўрсам мени шайдо бинафш.*

Ёр-жаннат гули-боғдаги-гуллар семантик қаторини ўзаро бирлаштириб, боғлаб турган восита – ранг (бинафша ранг).

Ғазалда икки асосий йўналиш мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар иккаласи ҳам ранг билан боғлиқ: 1. Ёр тасвири; 2. Ошиқ рухий ҳолати тасвири.

Ўн бир байтли ғазалнинг олти байти (1-, 2-, 3-, 4-, 6-, 7-байтлар) маъшуқа кийими, ташқи кўриниши, маънавий ҳолати тасвирига бағишланган. Улар орасида кийим ва ёрнинг ташқи кўриниши билан боғлиқ тасвир стакчилик қилади.

Ғазалнинг бошланишини эсласак, ошиқни ёрнинг айнан ташқи кўриниши, гўзаллиги мафтун этганини англаймиз. Ёр гўзаллигининг асосий белгиси эса унинг бинафшаранг кийими. Бинобарин, ёр гўзаллигининг намоён бўлишида ранг асосий восита. Унинг руҳияти ранг (бинафшаранг кийим) таъсирида жунбушга келади ва ҳолатида кескин ўзгариш рўй беради. Буни ошиқ рухий ҳолатидаги чуқурлашув, маънонинг эса байтдан-байтга фалсафийлаша боришидан билишимиз мумкин. Ғазалнинг 8-, 9-, 10- байтларида лирик қаҳрамон борлиққа ўзига хос нигоҳ билан қарайдиган дунёқараш соҳибси сифатида намоён бўлади:

Чарх рангомиз эрур, кўрма тафовут зинҳор

Рангларким, кўргузур кўку яшилдин то бинафш.

Яъни: Чарх ранг-баранг, аммо сен бу ранг-баранглик орасида тафовут кўрма ва бир рангда унинг кўриниши яхши, ёки у фалон рангда кўринса ёмон деган ўйга бориб алданма. Чарх турли рангда намоён бўлиши билан унинг моҳияти ўзгариб қолмайди.

Байтдаги фалсафий фикрнинг асосини чарх (фалак, дунё)нинг алдамчилиги, у турли шаклда намоён бўлсада, моҳияти ўзгармаслиги, унинг лирик қаҳрамонга тескарчилигидадир. Энг асосийси, кўзланган мақсад ранг воситасида очилган. Шоир дунёнинг турли рангда товланиб, тусланиши – буқаламунлигини биргина “рангомиз” сўзи орқали берган ва унинг кўк, яшил, бинафша

ёки бошқа рангда товланиб туриши, бу билан унинг ташқи кўриниши унинг ўзгарса-да, моҳияти дахлсиз қолишини таъкидлаган. Дунёни буқаламун, унинг феъл-атворини эса ошиқ манфаатларига зид сифатида талқин этиш Навоий ижоди учун ҳам, Шарқ шеърляти учун ҳам янгилик эмас. Бироқ ушбу ғазалда ҳақиқат бу ҳол ранг воситасида очиб берилиши шоирнинг бадиий кашфиётидир.

Хуллас, ғазалда шоирнинг бадиий нияти маъшуқанинг бинафшаранг кийими воситасида очилган. Мазкур ғазал мисолида ранг символикаси асосига қурилган ғазалларнинг қуйидаги муҳим хусусиятлари намоён бўлади: 1) шоирнинг бадиий нияти ранг ва у англаган маънода мужассамлашган; 2) уни юзага чиқаришда ушбу рангнинг турли товланиш(оттенка)лари иштирок этади; 3) лирик қаҳрамон руҳиятидаги ўзгариш маъшуқа кийимининг ранги билан боғлиқ равишда юзага келади, унинг тинч, бир маромдаги руҳий ҳолати муайян рангдаги кийим таъсирида ўзгаради, бинобарин, маъшуқа кийимининг ранги ошиқ руҳий ҳолатини ўзгартирувчи асосий бадиий унсурдир.

Чинакам лирик шеърни муайян одам руҳининг, муайян характер кайфиятининг белгили ҳолатини акс эттирувчи «нутқи» деб атаса бўлади. Лириканинг асосида шоир шахси бор, лекин бундан лирик қаҳрамон шоирнинг ўзинигина ифода этар экан, деган хулоса чиқармаслик керак... Лирик поэзияга хос образлилик кўринишларини худди ана шу лирик қаҳрамон образининг намоёиш этилиш тарзлари белгилайди.

Юқоридаги фикр-мулоҳазаларга таяниб, Навоий лирикасининг тадқиқи жараёнида ранглар ва уларнинг шартли символик маънолари, ранглар билан боғлиқ фалсафий-диний қарашлар ижодкор фойдаланадиган “материал” бўлиб, образнинг тўлақонли чиқиши ранг

асосидаги образлиликка бевосита боғлиқ эканлиги-га ишонч ҳосил қилдик. Дарҳақиқат, ошиқ, маъшуқа, сокий, май, гул, ой каби образларнинг моҳияти кўплаб ўринларда ранг рамзлари орқали очила боради.

Ранг ва маъшуқа, ошиқ образлари

Изланишларимиз шуни тасдиқладики, ранг рамзлари воситасида мушоҳада юритиш лирик шоирлар, хусусан, Алишер Навоий ижодида ўзининг мукаммал ифодасини топган. Навоий форс-тожик ва туркий адабиёт вакилларининг ижодини қунт билан ўрганган, улар қўллаган бадиий образлардан ижодий фойдаланган, туркий шеърятни янги-янги тасвирий восита ва тимсоллар билан бойитган. Шу нуқтаи назардан Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Атойи, Лутфий, Гадоий каби форсий ва туркий шоирлар ижодида ранг тасвирига оид айрим байтларни кузатиш масалага янада ойдинлик киритади, деб ўйлаймиз.

Малик ул-калом Лутфий девонида ранглар уйғун келган бир нечта либос номлари билан боғлиқ ғазал учрайди. Лирик қаҳрамон, яъни маъшуқа қандай ва қайси рангдаги кийим киймасин, ҳаммаси унга ярашади, бир ҳуснига ўн ҳусн қўшилади. Ғазалнинг айрим байтларига эътибор берайлик. Мисраларда унинг маълум бир кийимдаги ҳолати табиатдаги энг гўзал нарсалар билан қиёсланади ва улардан гўзалроқ эканлиги яна ва яна ойдинлашиб бораверади.

*Ҳар гаҳки, киши жуббани ул дилрабо кияр,
Гўёки тун либосини моҳи само кияр...*

*Кўнглакка инжу тўнчи мунунгтек не хўб эмиш,
Ёхуд келур латиф неким маҳлиқо кияр.*

*Ашҳаб нечун аранг кўтарур нозанин бўйи,
Ул руҳдек бадан била тўн мунтаҳо кияр.*

Биринчи мисрадаги «киши жубба» - қора кундуз терисидан тикилган пўстин бўлиб, уни кийган дилбар билан қоп-қора тунда ўз хуснини кўз-кўз қилаётган самодаги ой хусн талашади.

Атойи қаламига мансуб куйидаги байтда ҳам маъшуқа шу каби либосда намоён бўлади:

*Қоронгу кечада киши жибба ичра,
Юзунг ою, кўзунг чўлпон бўлубтур.⁸⁶*

Абдурахмон Жомийнинг бир ғазалида пейзаж тасвири лирик қахрамон кайфиятини ёритишда муҳим ўрин тутади. Яъни, ёрнинг яшил либосда бош эгиб туриши шу қадар мафтункор, ажойибки, ҳатто бинафша ҳам ул санамнинг хусни олдида бош эгиб, яшил либос кийишга ошиққандек. Кейинги байтдаги тасвир яна ҳам таъсирчан. Булутлар ҳам маҳбубанинг бу ажиб хусну малохатини кўриб, ошиқу-шайдо бўладилар, ишқ олови уларни куйдириб, айрилиқ изтиробидан кўз ёшлар тўқмоқда. Бу манзара эса одатда тоғли жойларга ёғадиган ёмғирнинг тўсатдан саҳрода дўлга айланишига ўхшаб кетади.

*Бошин эгиб, бинафша кийибмиши яшил либос,
Кўкат унинг оёғига қилмиши зарин нисор.*

*Кўклам булутларики сочибдур саховатин,
Саҳронинг эғнида дуру гавҳар либоси бор.⁸⁷*

Мисраларнинг бирор жойида ҳам маъшуқа, унинг кийган либоси тилга олинмаган, лекин бинафша унинг рамзий тимсоли ҳисобланади.

Мавлоно Гадоийнинг лирик меросида тадқиқот мавзуимизга алоқадор поэтик ифодалар эътиборимизни тортди. У маъшуқанинг қиёфасини бадий акс эт-

---

⁸⁶ Атойи. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1960. - Б. 49.

⁸⁷ Жомий. Мақсуди дил... - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. - Б. 80.

тиришда ўзига хос портрет манзараларини яратган. Шоирнинг бир шеърида маъшуқа париларга қиёс этилади, қизиқарлиси, пари пистоки ранг тўнда гавдалантириладики, ҳатто Навоий ғазалларида ҳам бундай тасвирни учратмадик:

*Кўнғлуми яғмолади бир **пистақи** тўнлуқ пари,
Сочлари сунбул, янгоқи рашки гулбарги тари.*⁸⁸

Хуллас, Навоийгача бўлган шеъриятда ҳам образ ва ранг ўртасидаги уйғунлик, бадийий ниятни юзага чиқаришда рангдан фойдаланишга аҳамият қаратилган. Бироқ ушбу тасвирий восита – рангдан лирик қаҳрамон психологик ҳолатини тасвирлашда кенг ва ҳар томонлама фойдаланиш Алишер Навоий ижодида ўзининг юқори даражасига кўтарилган.

Ижодкорнинг лирик қаҳрамони ким эди, деган саволга ойдинлик киритишдан аввал куйидаги таърифга эътибор қаратамиз: “Лирик қаҳрамон – лирик асарда кечинмалари тасвирланаётган киши, шоирнинг умумжамият учун қимматли ҳис ва фикрларини ташувчи шахсдир. У шоир шахси билан эстетик идеалнинг қуймасидир”.⁸⁹ Навоийшунос олим А.Ҳайитметов Алишер Навоий ўз ғазалларини гоёвий-тематик жиҳатдан шартли равишда учга ажратганлигини айтган: 1. Ошиқона ғазаллар; 2. Риндона ғазаллар; 3. Орифона ғазаллар.»⁹⁰ Демак, ўз-ўзидан равшанлашадики, фақат ошиқ эмас, ринд ва ориф образлари ҳам шоир лирикасида салмоқли ўрин эгаллайди.

Навоийнинг шеъриятида метафорик хусусият устунлиги боис унда рамз, мажоз, киноя, ишоралар муҳим вазифа бажаради. Гап ранг рамзлари воситасида яратилган образлар ҳақида борар экан, юқорида тилга

⁸⁸ Гадоий. Девон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. – Б. 143.

⁸⁹ И.Султон. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б. 262.

⁹⁰ Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Т.: Ўқитувчи, 1993. – Б. 136.

олинган уч образ орасида ошиқ образига кўпроқ диққат қилинганини алоҳида таъкидлаш лозим.

“Адабий турлар ва жанрлар” китобида “Навоий лирик қаҳрамонида ошиқлик, мутафаккирлик бўртиб туради”⁹¹, дея тўғри таъкидланган.

Шоир лирик қаҳрамони ўз даврининг, ўз даври маданияти, ахлоқи, фалсафаси ва маънавий дунёсининг гўёки бир ойнасидир. Ўз мухитини кенг ва чуқур ҳолда камраб олишда Навоий лирик қаҳрамони билан ўзбек адабиётининг биронта шоири лирик қаҳрамони тенг кела олмайди. Шоир шеърларида эркак ва аёллар киядиган 60 дан ортиқ либос турлари тилга олинган. Булар: *або, аблақ, абришим, атлас, воло, далқ, даббоғ, дебо, диклай (баъзи ўринларда «дакла», «декла»), доройи, елак, ёпуқ, жавшан, жанда, жома, жубба, жул, жиба, заркаш, иксун, капанак, катон, киш, кежим, кўктемур, лиҳоф, лоя, мошоб, мураққаъ, ос, олтойи, паранд, парниён, пашмина, пўстин, песа, ридо, сайфур, сақарлот, синжоб, танпўш, тийин, тўрқа, ўрмак, хирқа, хилъат, хафтон, шол, ширдоғ, қоқум, кумош, қабо, «ҳарир», ҳасирий либос, хулла, ёпуқ, чакмон, чопон, чорқаб* ва ҳоказо.

Мазкур либосларнинг рангини акс эттирувчи сифатловчилар ҳам хилма-хил бўлиб, улар бевосита лирик қаҳрамоннинг у ёки бу ҳолати ва кайфиятини ёритади. Жумладан, ошиқнинг хижронда эзилган, дардли, ҳазин кайфияти «*сариг хулла*», «*хазоний кисват*», «*сариг либос*», «*сариг тўн*» каби иборалар воситасида гавдалантирилган. Масалан:

Ул сариг тўнлуғ турганда таъзимга тик,

Шуълаким, хошокни куйдургали бўлгай бийик (6-227).

---

91 Адабий турлар ва жанрлар (тарихи ва назариясига оид). Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992. – Б.63.

Навоийшунос Ё.Исҳоқов шоир лирикасига бағишланган тадқиқотида: «Навоий ғазалларда шоирнинг ҳис-туйғулари, нозик кечинмалари хилма-хил ташбеҳлар, оригинал истиоралар ва автор мақсади, муносабатининг очилишига имкон берувчи маънавий ва лафзий санъатлар ўзининг гўзал ва табиий ифодасини топган»⁹², деб ёзади. Дарҳақиқат, юқоридаги байт «тамсил» санъатининг ажойиб намунаси бўла олиши билан ҳам характерлидир, яъни биринчи мисрадаги сарик тўнли дилбар(маъшуқа)нинг таъзимга қад ростлаши иккинчи мисрада ҳаётининг бир ҳодиса билан далилланади. Гўзал ёр ишқида ёниб, ҳижронида ўртаниб, хазон бўлаёзган ошиқ (хошок)ни сарик тўнли маъшуқа – «шуъла» янада баттарроқ ишқ оташида ёндиришига қийёсланади. «Бийик» сўзининг луғавий маъноси «ката, улуғ, тик» бўлиб, қуруқ хошок одатда баландлаб, яъни тик ёнади.

Эй Навоий, кисвати гар обгундир, не ажаб,

Бу яқиндурким, бўлур сув ичра дурри шаҳвор (3-137).

Бу энди бошқа манзара: ёрнинг нозик вужудидаги либос сув рангида. Шу боисдан ҳам унинг номи «кисвати обгун». Дилбарнинг шундай кийим кийишидан ошиқ ажабланмайди. Чунки «дурри шаҳвор» қуруқликда эмас, балки сув ичида бўлади. Демак, бу ерда маъшуқанинг сийратига алоҳида урғу берилмоқда.

Хуллаи кофиргун ул хилъати хазро уза,

Сабзаи жаннатқа гўё тушти раҳматдин қиров (6-343).

Маъшуқанинг яшил (хазро) хилъат устидан оқ (кофиргун) ҳаририй хулла кийиб турган ҳолати жаннатдаги ям-яшил майсалар устига тушган оқ қировга ўхшатилади.

92 Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 127.

Баъзан қиз-жувонларнинг устидаги либосда бир неча ранг гўё ял-ял ёниб кўзни яшнатади. Камалакни эслатадиган ва камалакка нисбат берилган етти ранг-ни акс эттирувчи бундай заррин кийимларнинг тарихи узоқларга бориб тақалишини қуйидаги байтдан англаб олиш кийин эмас:

Етти ранг дебои заркордин,

Мукалал қилиб дурри шаҳвордин (3-312).

«Дебо» - нозик, нафис ипак кийим бўлиб, шоир таъкиди бўйича у етти ранг билан зийнагланган. Айни пайтда, унга дурлар кадалган.

Навоий ёр(маъшуқа)нинг хислатларини, гўзаллигини очиш учун ойнинг маълум ҳолатини, кўринишларини эслатади:

Меҳрига кўкта шафақ хўб эрмас андоққим манга,

Мовий терлик узра ул ойнинг қизил ширдоғи хўб (5-40).

Қуёш ботаётган пайтдаги қизиллик билан ой – ёр кўйлагининг зид кўйилиши рамзнинг таъсирчанлигини оширади, аниқлигини, у юзага келтирадиган ҳистуйғунинг ҳаяжонли чиқишини таъминлайди. Мовий ичкўйлак (терлик) ва кўк (осмон), қизил ширдоғ ва шафақ ой – ёрнинг тасвирига ажойиб жило бахш этувчи бўёқдир.

Бошқа бир байтдаги ойнинг турли рангларда кўринишини санамнинг либосларига боғлиқ эканига ишонамиз. Ёрнинг қоматига ярашиб турган ниҳоятда чиройли, қизил, қора ва кўк рангли либосларидаги хусну малоҳатидан уялиб кетган ой қизариб (шафақ) кетса, баъзан ҳасаддан қорайиб кетади, бошқа пайт эса ҳавас билан тиниқ мовий (кўк, гардун) рангга киради.

Қизил ёхуд қора ё кўк тўнунг ҳар бир эрур мавзун,

Нечукким, ой либоси ҳам шафақ, ҳам кеча, ҳам гардун (5-318).

Маъшуқа юзларини қизил кўйлагининг энги билан ёпиб олса-да, барибир унинг хуснини яшира олмайди, аксинча янада гўзаллаштириб юборади, ахир, куёшни булутлар тўсиб ололмайди-да!

*Қизил кўнглак энгин орагга ёпсанг ваъжҳи йўқ воқеъ,
Куёш оллида кўрмайдур киши гулгун булут монёъ (6-203).*

Биз юқорида қизил ранг, аниқроғи, қизил ипакдан тикилган кўйлакнинг эркак ва аёл муносабатларида ижобий таъсирга эгаллиги ҳақида сўзлаган эдик. Аммо ушбу ранг ҳамма вақт, ҳамма ҳолатларда ҳам яхши кайфият, ҳолат ва мақсаддан далолат беравермаган. Шоҳ ва султонлар устидаги **қизил либос** қаҳр, ғазаб, ҳатто хунрезликка ишорат қилган. Бу ҳақда Навоий шундай дейди:

*Тўкти қон гулгун либосин кийгач ул хўблар шаҳи,
Қон тўқар эмиш қизил тўн кийса, бешак, шоҳлар (3-136).*

Биринчи мисрадаги «хўб» гўзал маъносини билдиради. Демак, «хўблар шаҳи - «гўзаллар шоҳи» демак. У гулгун, яъни гул рангли қип-қизил либос кийганда гўёки ошиқнинг жаллодига айланади. Нима учун? Чунки қадим даврлардаги урфга кўра баъзи шоҳлар қизил тўн кийганда албатта қон тўкилган экан. Тарихчи Масъудийнинг «Ажойиб ад-дунё» номли асарида бу хусусда шундай маълумот берилган: «...турклар энг буюк ҳукмдорларини хоқон дерлар. Унинг тожи, таҳти ва камари олтиндандир. Турклар ипак либослар киярлар. Ривоятга кўра, уларнинг хоқонлари халққа кўп кўринмасмиш, кўринган тақдирда унинг олдида ҳеч ким бўлмасмиш... Ҳукмдорнинг муайян бир куни бордир, шу кун ҳукмдор номига улкан бир гулхан ёқилур. Ҳукмдор юқоридан гулханга қараркан, коҳинлар оловга юзланиб қандайдир дуолар ўқирлар. Шунда олов

ичидан буюк бир киёфа тепага юксалар. Ағар бу киёфа яшил бўлса, ёмғир ва мўл-кўлчиликка, оқ рангда бўлса курғоқчиликка, қирмизи бўлса қон тўкилишига, сариқ бўлса хасталиклар ва вабога, қора бўлса хукмдорнинг ўлимига ва узоқ сафарга чиқишига далолат этар»⁹³. Балки Алишер Навоийнинг бундай маълумотдан хабари бўлмагандир, лекин бу хусусда албатта эшитган, оғиздан-оғизга ўтиб келган нақллардан воқиф бўлган.

Машрабнинг куйидаги матлаъ билан бошланувчи ғазали эса Навоийнинг ўзидан кейинги ижодкорларга нечоғли таъсир ўтказганлигини кўрсатади:

Зебо санамим гулгуни зебо ясанибдур,

*Қонимни тўқар, буки қизил тўн кийинубдур.*⁹⁴

Исломий эътиқодга кўра шаҳидлик Оллоҳнинг хузурида юксак мартаба саналади. Шаҳид қафансиз, яъни устидаги кийими билан дафн қилинади. Салжукий султонлардан Султон Алп Арслон бир жангга отланганда аскарлари билан биргаликда оқ либос кияди. Шунингдек, отлари устига ҳам оқ мато ёптиради. Бунда улар албатта шаҳидликни бўйинга олиб, жангга киришган. Қуйидаги мисраларда Навоийнинг лирик қахрамонларидан бири ҳам ишқ йўлида шаҳид бўлишни ифтихор билиб, ёрнинг жон олгувчи кўзлари ва ниҳоятда чиройли, лолагун либоси туфайли қизил қонга бўялган либоси билан дафн этишни сўрайди. Иккинчи мисрадаги «маъхуди қафан» иборасида «одатдаги, расм-русумдаги қафан», яъни одатга кўра майитнинг тоза оқ мато билан қафанланишига ишора бор:

Лоладек қонлиқ либосим бирла дафн айланг мени -

Ким, шаҳиди ишқ маъхуди қафанга кирмади (6-437).

93 Ganiz Faza'il. El-Etrak. – Ankara, 1988. - S. 33.

94 Машраб. Мехрибоним кайдасан. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. - Б. 185.

Ёки:

*Шаҳид ўлсам либоси лолагун сарви равонимдин,
Ясанг қабрим уза миле, бўянг гулранг қонимдин (3-
383).*

Биз юқорида либос ва ранг тасвирлари акс этган айрим байтларни таҳлил этган бўлсак, қуйида яхлит олинган айрим ғазаллар билан танишамиз.

*Тўрт ранги мухталифдин ҳуллаким, жонон кияр,
Тўрт унсур кисватидур гўйиёким жсон кияр.*

*Ўзбеки гулнори тўндин кўйдум, аммо ўлтурур,
Лимуйи терлик анинг остидаким жонон кияр.*

*Икки ёнимни шикоф айлаптурур бу рашкким,
Икки ёнидин шикофин богламай қантон кияр.*

*Гул била савсан катон янглиг бўлур маҳтоб аро,
Кўнглаки гулгун елак чун савсани каттон кияр.*

*Ораз узра шўхлугдинму ёпар санжобини,
Йўқса санжоби булуттурким, маҳитобон кияр.*

*Ҳар чубулган торидур сарриштаи иззу шараф,
Эски шолеким, фано кўйида бир урён кияр.*

*Гар Навоий жандасин шоҳ олди, тонг йўқ, чунки шиқ
Поку бегашидур, гадонинг кисватин султон кияр (4-
132)*

Ушбу ғазални ҳеч иккиланмасдан ўзига хос «либоснома» десак, хато бўлмайди. Унда **хулла**, **кисват**, **тўн**, **лимуйи терлик**, **қантон**, **катон**, **кўнглак**, **синжоб**, **шол**, **жанда** сингари ўн турли либоснинг таърифу тавсифи берилган. Уларнинг ранглари эса бири бирига ўхшамайди.

Бу ғазал дастлаб «Наводир ун-ниҳоя» девонига, сўнгра эса «Хазойин ул-маъоний»нинг «Наводир уш-шабоб» девонига киритилган. Тўғри, шоирнинг лирик меросида тасвир бошдан-охир ранг ёки либос билан ёхуд ҳар иккисининг уйғунлигида яратилган 30 дан ортиқ ғазал учрайди. Бироқ тўрт хил ранг ва 10 турли либос орқали бир вақтнинг ўзида жонли портрет ва манзара яратиш нафақат ўзбек ғазалиётида, балки Шарқ шеърияси тарихида камёб учрайдиган адабий ҳодисадир. Шунинг учун ҳам ушбу ғазал таниқли навоийшунослар эътиборидан четда қолмаган. Масалан, Ё. Исҳоқов ғазал композицияси ҳақида фикр юритар экан, уни тўрт тип (таъриф, тавсиф, мадҳ ва шарҳи ҳол)га ажратади ва юқоридаги ғазални иккинчи, яъни васф характеридаги ғазаллар сирасига киритиб, илк икки байтини келтириш билан кифояланади. Н. Жумахўжа эса рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган бу ғазалда тилга олинган олтита: **хулла** (безакли, нафис матодан тикилган кийим), **ўзбеки гулнори тўн** (анор гулли кизил тўн), **лимуйи терлик** (сарик ичкўйнак), **катон** (канопдан тўқилган мато), **қаптон** (устдан кийиладиган ҳашаматли тўн), **синжоб** (силовсин ва олмахон терисидан ишланган тўн ва ёпинчик) каби либосларга таъриф беради. Аслида, ғазалда ўн турли кийим номи мавжуд бўлиб, унга **кисват** (кийим, уст-бош), **елақ** (енгсиз енгил устки кийим), **шол** (жундан тўқилган мато, шундай матодан тикилган кийим), **жанда** (дарвишлар тўни)ни ҳам қўшиш керак.

Тўрт ранги мухталифдин хуллаким, жонон кияр,

Тўрт унсур кисватидур гўйиёким жонон кияр.

Мазкур ғазал матлаъсининг биринчи мисрасини икки хил талқин қилиш мумкин, яъни жонона тўрт хилма-хил рангдаги хулла - безаклар билан зийнатланган нафис либос кийган. «Тўрт ранг» дейилганда исталган тўрт ранг

мутаносиблигини тасаввур қилиш ҳам мумкин. Ахир, табиатдаги етти асосий ранг (**қизил, сарик, яшил, кўк, оқ, кора, зангори**)ни кўшиш ва қориштиришдан минг-минглаб ранглардан фойдаланилмоқда. Иккинчи маъно эса жононанинг тўрт рангли тўртта либос кийганлигини англатади. Бу либосларнинг ранги эса кейинги байтларда ойдинлаштирилиб борилади. Иккинчи мисрада Навоий инсоннинг Оллох таоло томонидан тўрт унсур воситасида яратилганлиги ҳақидаги диний, фалсафий қарашларга таянади. Ундаги «жон» сўзи «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати»да 1. Рух, тириклик, ҳаёт; 2. Аъзои бадан, вужуд ва бошқа саккиздан ортик маънони англатиб келиши изоҳлаб берилган. Демак, шоир айна ўринда «жон»ни вужуд мазмунида ишлатган. Зеро, инсон вужуди тўрт унсур: тупрок (қора), сув (кўк, мовий), олов (қизил), ел (сарик)дан яратилган. Юнон файласуфлари Эмпедокл ва Демокрит табиатдаги тўрт унсур тўртта асосий рангларга тўғри келишини айтиб, бу рангларни кора, сарик, қизил ва оқ (*«оқ ранг» деганда улар сувни назарда тутадилар, биз эса уни «кўк, мовий» деб олдик – С.Ў.*) деб кўрсатади. Бинобарин, бир-бирига зид тўрт унсур: тупрок – шамол, сув – олов ва уларнинг ҳар бирига мос тўрт муҳталиф ранг: кора – сарик, қизил – кўк байт марказида турган тушунча бўлиб, жонона кийган кийимнинг ранглари мазкур тушунча доирасида ойдинлашади.

Ўзбеки гулнори тўндин куйдум, аммо ўлтурур,

Лимуйи терлик анинг остидаким жонон кияр.

«Ўзбеки гулнори тўн» - қанақа тўн бўлганлигини биз бугун аниқ таърифлаб беролмаймиз. Лекин у ўша замоннинг энг нафис, чиройли ва бежирим кийими бўлганлиги шубҳасиз. Анор гулли тўнда янада жозибали бўлиб кетган жонона унинг остидаги сарик ичкўйлаги билан ошиқнинг ишқини янада оловланти-

ради. Ошиқ кўйиб, ҳижронда шу қадар сарғайиб кета-
дики, унинг муҳаббат оташида тобланган танаси билан
маъшуқанинг лимуъи терлик либосини фарқлаш бир
мушкул ҳолга айланади.

*Икки ёнимни шикоф айлаптурур бу рашким,
Икки ёнидин шикофин боғламай қаптон кияр.*

Байтнинг иккинчи мисрасидаги каптон икки ёни-
дан боғланиб кийиладиган тўн ёки камзул бўлиб, у
ёрни улуғвор ва салобатли кўрсатади. Бу эса ошиқнинг
ҳолини яна ҳам танг қилиб қўяди, яъни бундай гўзаллик
ва жозибани кўрган ошиқ уни ҳатто ўз кўзларидан ҳам
рашк қила бошлайди-ю, охир-оқибат бу ҳасрат унинг
жигар-бағрини тешиб (шикоф) юборади.

*Гул била савсан катон янглиз бўлур маҳтоб аро,
Кўнглаки гулгун елак чун савсани каттон кияр.*

Тўлин ой шуъласида қизил гулга чирмашиб ўсаётган
каноп (яшил поя) ўсимлигини назарга келтиринг.
Маъшуқа вужудидаги енгсиз гулгун либос (елак) билан
канопдан тўқилган катон – яшил кўйлак худди шу ман-
зарага ўхшайди. Қадди-қомати расо маҳбуба юпка сав-
саний (яшил ранг) катон устидан енгсиз қизил кўйлак
кийган.

*Ораз узра шўхлуғдинму ёпар санжобини,
Йўқса санжоби булуттурким, маҳитобон кияр.*

Бунда энди бошқа бир кайфият ва манзара тасвир-
ланган. Ёз оқшомларида тиниқ осмонда аҳён-аҳёнда
пайдо бўлиб, парча-парча сузиб ўтадиган булутлар ой
юзини беркитганидек, дилбар ҳам мовий (кўк) санжоб
(кўйлак)ининг енги билан юзини дам-бадам ёпиб-очи-
б, ўз асирини ҳайрону лол даражага етказган.

*Ҳар чубулган торидур сарриштаи иззу шараф,
Эски шолеким, фано кўйида бир урэн кияр.*

Навбатдаги байт бевосита лирик қаҳрамоннинг боти-
ний оламига алоқадордир. Қадимда «эски шол» қачон

кийилган? Қачонки тариқат йўлига кириб, кўнглини дунёнинг ўткинчи ҳамма нарсасидан холи қилганда. Зеро, ушбу шол оддий ипдан эмас, балки иззату шараф ришталари билан тўқилган (чин ошиқ Оллоҳ хузурида ҳақиқий иззат-шараф эгаси бўлади). Аслида ҳам мазкур йўлни танлаган кишига қўйилган талаблардан бири унинг кийими билан боглик эканлигини, шунингдек, нима учун айнан шол «эски» бўлиши лозимлиги ҳақида тасаввуфшунослар ўз мулоҳазаларини билдиришган. Тожикистонлик олим А. Курбанмамедовга кўра, сўфийнинг чиройли кийимлар кийишга бўлган иштиёқи – Оллоҳга етиш йўлидаги катта тўсиқ, чунки улар ҳою ҳавас, нафсоний ҳис-туйғуларни алангалатади, жисмоний майлларни қондиришга ундайди, бу эса асл ҳақиқатдан узоқлашишга олиб келади⁹⁵. Бинобарин, Куръони каримнинг «Аъроф» сураси, 26-оятда шундай дейилади: «Эй Одам болалари, Биз сизларга авратларингизни беркитадиган либосни ҳам, ясан-тусан (либосини) ҳам туширдик. (Ҳаммасидан) яхшироқ либос такво либосидир». Такво эса динни тутиб турувчи устундир. Ҳақиқий Оллоҳ ошиғи бўлган такводор эса зоҳирини ортиқча ҳашам, дабдаба-ю безаклардан холи эгиб, камтарона либос кияди.

Ниҳоят, ғазалнинг охирги байтини ўқиймиз:

*Ғар Навоий жандасин шоҳ олди, тонг йўқ, чунки ишқ
Поку беғашдур, гадонинг кисватин султон кияр.*

Мумтоз шоирларимиз қатори Навоий ҳам «эски шол», «хирқа», «жанда» кийимининг хайри-хосиятига алоҳида эътибор қаратади. Чунки булар ҳақиқий ва содиқ ошиқнинг кўнглини «поку беғаш» қилади. Шунинг учун бундай либосларга фақат «ғарибу гадо» (ошиқ)лар эмас, шоҳу султонлар ҳам муҳтожлик сезганлар.

⁹⁵ Курбанмамедов А. Эстетическая доктрина суфизма. – Душанбе: Дониш, 1987. - С. 17.

Кўринадик, Н. Жумахўжа «Сатрлар силсиласидаги сеҳр» китобида ёзганидай ғазалдаги либослар фақат маъшукага эмас⁹⁶, балки сўнгги икки байтдаги «эски шол», «жанда», «кисват» каби кийимлар лирик қаҳрамонга тегишлидир.

Ё.Исҳоқов ҳам шоирнинг бир қатор ғазаллари асосида ёр билан боғлиқ буюм тавсифи (ёғлиғ, хилъат, мактуб) ётади ва у детал вазифасини бажаришини айтади, бу эса шоир ғазалиёти поэтикаси учун хос бир хусусият эканини таъкидлаб, мазкур усулни шартли равишда поэтик фетиш⁹⁷ деб атайди. Қуйидаги машҳур ғазалда ҳам шу усулдан фойдаланилган ва дилбарнинг қизил, сариқ, яшил рангдаги хилъати тасвири асосида ажойиб манзара чизилган:

*Хилъатин то айламыш жонон қизил, сариг, яшил,
Шўълайи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сариг, яшил.*

*Гулшан эттим ишқ саҳросин самуми оҳ ила –
Ким, эсар ул дашт аро ҳар ён қизил, сариг, яшил.*

*Шишадек кўнглумдадур гулзори ҳуснунг ёдидин.
Тобадоннинг аксидек алвон қизил, сариг, яшил.*

*Оразу хилъат била хаттинг хаёлидин эрур.
Кўзларимнинг оллида даврон қизил, сариг, яшил.*

*Лаългун май тутқил олтун жом бирла, сабзада,
Ким булардин яхши йўқ имкон қизил, сариг, яшил.*

*Фақр аро беранглик душвордур беҳад валеқ,
Хирқада тикмақ эрур осон қизил, сариг, яшил.*

---

⁹⁶ Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б.167.

⁹⁷ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 59.

*Эй Навоий, олтуну шингарфу зангор истама,
Бўлди назминг рангидин девон қизил, сариғ, яшил. (6-
264)*

Филология фанлари номзоди С. Жумаева Нажмиддин Кубронинг ок ранг – исломни, сариқ ранг – иймонни, зангори ранг – эҳсонни, яшил ранг – ишончни, кўк ранг – икон (тўла ишонч)ни, қизил ранг – ирфонни, қора ранг – хаяжон (ҳайрат)ни акс эттиради, деган таснифига асосланиб, мазкур ғазалда радиф бўлиб келган қизил, сариғ, яшил сўзлари икки маънога эга бўлиб, ботиний мазмунда ирфон, иймон ва ишончни тамсил этади⁹⁸, дейди. Бу эса ғазалнинг соф тасаввуфий мазмундаги асар эканлигини ва демак, уни шу нуқтаи назардан текшириш кераклигини талаб этади.

Тасаввуф таълимотига кўра комил инсон даражасига етишни истаган сўфий етти босқични босиб ўтиши керак. Бу йўлда пирнинг раҳнамолиги керак бўлади. Унинг тарбияси ёрдамида мурид мазкур босқичлардан бир-бир ўта бошлайди, пири комил унинг қайси босқичда эканлигини ранглар ёрдамида билиб боради.

Биз юқорида Алишер Навоий ўз ғазалларида 60 дан зиёд либос турлари уларга уйғун ранглар воситасида лирик кечинма, бадий ифодалар мавжуд эканлиги ҳақида хабар берган эдик. Қуйида айрим байтларда бадий аксини топган либослар ва уларнинг кимлар томонидан ва қачон кийилишига кўра таснифлаган ҳолда келтирдик:

1. Юқори табака вакили, жумладан, подшоҳга хос кийимлар:

1. *воло (ф)* - юқори сифатли, олижаноб, қимматбаҳо мато:⁹⁹

⁹⁸ Жумаева С. Рақам, маъно ва тасвир. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 25.

⁹⁹ Изох: мазкур кийимга ва бундан кейинги либос турларига бериладиган таърифларда мумтоз асарлар ва Алишер Навоий

*Палоси ҳузни мен, эй атласи чарх,
Манга лойиқ эмас воло қумошинг (3 – 275).*

2. **Иксун (а)** - шоҳи-ипаклик мато, ҳашамли кийим:
*Сочингу мушк аро бор анча тафвутки, мунунг,
Кисватидур янги иксунда, анинг - эски саноч (6-75).*

3. **Кўктемур** - қадимги уруш кийимларидан бир хили:

*Иш куниким, кўктемур бирла тановар гардидин,
Ер фалак рангин тутуб, кийгай малак ер кисватин
(5-343).*

4. **Тўрқа** - катон номли матодан тикилган қимматбаҳо кийим:

*Шолни тўрқа ўрнига ўтқара олур бўлса, таъхир йўқ,
Бўрени зарбафт ерида сота олур бўлса тақсир йўқ.¹⁰⁰*

5. **Қоқум** - оқ ва майин жунли ҳайвон ва унинг мўйнасидан ишланган пўстин:

*Туну кун жилва қилма, эй аруси даҳр, билмишимен -
Ки, меҳнат субҳи бўлмиш қоқуминг, гам шоми син-
жобинг (6-360).*

6. **Тийин** - олмахон терисидин тикилган поча пўстин:

*Тийину қоқумни рокиб шўхлар ўз эғнидин,
Тоб бирла юзга чеккандин кўнгул бетоб эрур (3-168).*

II. Дунё орзу-ҳавасларидан кўнгил узиб, маълум бир тариқатга кирган ёки дарвеш, қаландар кийимлари:

1. **далқ (а)** - жанда, дарвешлар кийими:

*Эй Навоий, ул қуёш васлин гадолиг қилгали,
Зоҳир айлабмен сариглиқ далқу гардунвор қад (3-
117).*

2. **Капанак (ф)** - жундан қилинган устки кийим, жул чакмон, дарвишларнинг жул кийими:

асарлари учун турли йилларда тузилган луғатлардан, жумладан, П.Шамсиев ва С.Иброҳимовлар луғатидан фойдаландик.

100 Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. МАТ. XIV-том. – Тошкент: Фаъ, 1998. - Б. 32.

*Салтанат хилъатидин ортуқ эрур дайрда маст,
Судрасам бода гадолигида йиртиқ капанак (3- 268).*

3. **Мураққаъ** (а) - дарвишлар киядиган қуроқ тўн,
жанда:

*Бўлма эмин чарх давридин мураққаънўи деб -
Ким, куёшдин бу мураққаъ ичра ўтлуғ тоси бор (3-
166).*

4. **Ҳасирий либос** (а) - бўйрага ўхшаш, қуроқ тўн:
*Нафис кийгулук ўлса яланг танимга ҳавас,
Ҳасир нақши ҳасирий либос ўрнига бас (3-191).*

III. Аёлларга хос бўлган кийимлар:

1. **атлас** - ипакдан тўқилган майин мато:
*Қон ёшим аксиму ол этмиш фалак миръотини,
Ким, бўлубтур лаълигун атласда сойир офтоб (5-
35).*

2. **заркаш** (ф) – зар (олтин) билан ишланган, зарлан-
ган кийим:

*Саркаш аблақ секритиб даврондек ул хуришдваи,
Эгнида заркаш либоси доғи андоғким куёш (6-111).*

3. **Паранд** (ф) - ипакдан тўқилган юпка кийимлик,
ҳарир шойи:

*Эй Навоий, оби ҳайвондек лабидин уз умид -
Ким, сочи зулмотидин ёпти анга мушкин паранд (6-
94).*

4. **Диклай** – енги қисқа устки кийим:

*Яшил енгингки, сариг дикладин кўрунди не тонг,
Хазон дарахти бўлур ҳам бирорта ахзар шох (3-109).*

5. **Елак** – нимча:

*Кўнглакинг барғи гулу устида гулранг елак,
Гул кеби жисминг уза уйлаки гулгун кўнглак (3-268).*

IV. Барча учун умумий бўлган кийимлар, шунингдек,
либос тикишда фойдаланилган матолар:

1. **аблақ** (а)- ола пўстин:

*Совуғ оҳимдин ўлсанг бетаҳаммул кўзга келтур юз -
Ки, анда аблақ этмишмен мураттаб теграси қундуз
(4-148).*

2. **Кисват (а)** - кийим, уст-бош, либос:
*Оҳ дудидин қаро эрмас Навоий кисвати,
Ким анинг оллига солмиш бўйла мотам иштиёқ* (4-231).

3. **Киш (ф)** - қора пўстин, қундуз пўстин;

4. **Ўрмак** – туя жунидан тўқилган бир нав мато;

5. **Мошоб** – жундан тўқилган кийим; камбағал, ми-скинлар киядиган уст кийим :

Кишу ўрмак, қайдидин ўт айшни фавт этмаким,

Киш қаророқ тулку, ўрмак юққароқ мошоб эрур (3-168).

6. **Лиҳоф (а)** – кийим, кўйлак:

Сабухи вақти гул очилганин найлайки, ул ётмиши

Ўзини гунча янглиг чирмабон гулгун лиҳофинда (5-383).

7. **Лоя (ф)** - ипакли тўқима:

*Сенинг гулгун тўнунгким, нақш эрур зар риштадин
ҳар ён,*

Бияйниҳ ўйладурким, зарварақ остидаги лоя (6-366).

8. **Олтойи** - қизил тулки, олтой тулкиси ва унинг терисидан ишланган пўстин:

Кўр Навоий маснадин ишқ ичраким, гулхан аро

Шуъла олтойиу куллардур анга синжобдек (3-264).

9. **Ос** - жуни оқ ва юмшоқ бир ҳайвон (оқсувсар) ва унинг терисидан ишланган пўстин:

Агарчи ҳулларинг ранги кофур,

*Валекин осу қоқум бирла маҳрур.*¹⁰¹

10. **Ширдоғ** - иссиқдан сақланиш учун кийиладиган устки кийим:

Гули раънодин этти кисватин сарви равон ёхуд,

Сариғ терлик уза ул шўхму киймиши қизил ширдоғ

(4-216).

---

101 Алишер Навоий. Фарход ва Ширин. МАТ. IX-том. – Тошкент: Фан, 1990. - Б. 76.

11. *Сияхпӯш* (ф)– қора кийган:

*Қошу кўзин кўргали, эй шайх, билдим, макри бор,
Ҳар сияхпӯшики меҳроб ичра бўлгай муътакиф* (3-248).

12. *Пашмина* (ф) - жундан ишланган мато:

*Тун либосидек қаро пашминадурму сайрида,
Ё тутубтур ул жафогар шўхни оҳим менинг* (4-255).

13. *Шол* - шол, жундан тўқилган мато ва шундай матодан тикилган кийим:

Қила олмас қари дебо кийиб ўзни зебо,

Шол ҳам кийса йигитка ярашур зеболик (4-230).

14. *Қабо* (а)- эркакларнинг узун ва кенг уст кийими:

*Гар кўрмадинг шафақ уза хуршид, эй кўнгул,
Эҳсос қил ани юзу гулгун қабосидин* (3-470).

15. *Давоҷ* – тўн, ёпинчиқ, кўрпа:

Ҳам этти нофаи заъфунг қамарни мушки давоҷ,

Ҳам этти гулшани лутфунг шафақни гулгунпӯш (5-177).

Ҳар мисрада янги-янги турфа рангли либосларда намоён бўлаётган лирик қаҳрамон қиёфасида китобхон ўтмишда яшаган аждодларимизнинг бой маънавий қиёфаси, миллий урф-одатлари билан яқиндан танишишга муяссар бўлади.

Серқирра санъаткорнинг бир қанча ғазалларида XV аср хотин-қизларининг гўзаллик сирлари, эстетик кийиниш маданиятининг қай даражада юқори савияда бўлганлигининг бадиий ифодасини топишида ранг символикасининг зарурий восита эканлиги ойдинлашади:

Аргувоний тўнмудурким киймиш ул сарви равон,

Ё магар сарви равон қилмиш либоси аргувон? (3-351).

Ул яшил тўнлуқ париваш лаълишаккар бор ила,

Рух тўтисин қилибдур мунфаил гуфтор ила. (6-375).

*Хилъатин айлабтур ул шўхи сийминбар қаро,
Тун саводи бирла келгандек моҳи анвор қаро. (5-35).*

*Хилъатин дема сариг ранги, рухсору кўзум,
Айлади ойинагун тўнида изҳор сариг. (5-215).*

*Савсаний тўн бирла ул қад савсани озод эрур,
Ё бинафша баргидин зеб айлаган шамшод эрур. (6-137).*

Рангга алоқадор баъзи тасвирларда Хизр, сокий образлари ҳам учрайдики, уларда шоирнинг орифлик, риндлик кайфияти, ўй-кечинмалари устунлик килган. Жумладан, куйидаги байтда шоир Хизр образи орқали ахлоқий-таълимий бир маънони илгари суради:

Реву ранг аҳли муриди бўлмагилким, Хизр эмас,

Хирқасин ҳар аҳмоқ этса бақли хамқодек яшил (5-388).

«Реву ранг» - ҳийла, макр, «бақли хамқо» - семиз ўт. Қадимий тасаввурларга биноан Хизр алайхиссалом учун хос ранг яшилдир. У яшил тўнда кўринади. Шоир айтмоқчики, сен яшил семиз ўтга ўхшаш «хирқа» кийган ҳар бир кишини пир деб ўйлаб, унга мурид бўлишга шошилма. Зеро, яшиллик реву ранг – макр-ҳийласи рамзи ҳам бўлмоғи мумкин. Лекин яшил ранг бошқа бир боқий ҳақиқат тантанасини ҳам акс эттиради:

*Мувофиқ кийдилар, бўлмиш магар Наврўз ила байрам,
Чаман сарви яшил хилъат, менинг сарви равоним ҳам
(6-286).*

«Хилъат» либоснинг хос бир тури бўлиб, тўй-шодиёналарда кийишга мўлжалланган ҳашаматли кийим саналади. Наврўз келиши билан табиат уйғониб, боғ-гулзор, дала-қирлар ям-яшил тўнга бурканади. Шунга ўхшаб яшил хилъат кийган маъшуқа ҳам ошик кўнглини баҳорга айлантирган.

Бошқа бир байтда ўқиймиз:

Сариг оғриқ бўлдум, эй соқий, хазони ҳажр аро,

Қони асфар майки, бор ҳар қатраси бир қаҳрабо (1-48).

Шоир юқоридаги мисраларда мавжуд адабий анъаналарга риоя қилиб, лирик қаҳрамоннинг зоҳирий ва ботиний қиёфасини ошиқнинг соқийга мурожаати, шунингдек, май образи воситасида тасвирлар экан, сариг оғриқ, хазон, асфар май, қаҳрабо каби бир ранг остида бирлашувчи сўзлардан моҳирона фойдаланиши натижасида ўқувчи кўз ўнгида ёрқин образли манзара ҳосил қилади.

Навоий Шарқ халқлари эстетик диди, тафаккури тараққиётида алоҳида ўрин тутган сиймодир. Шоир ҳам маъшуқа, ҳам ошиқ, яъни лирик қаҳрамонининг жинси, ёши, ҳол ва кайфияти ҳақида ёрқин бир тасаввур берувчи либос ва унга уйғун ранглари танлашга алоҳида эътибор қилган. Шу маънода улуг шоир шеърларини ўрганиш, ранг ва либосларга тегишли тасвирларнинг ҳам маъно, ҳам гўзаллик, ҳам бадий тасвир сирларини ёритиш катта аҳамият касб этади. Чунки бунда Алишер Навоий санъаткорлигининг янги бир жиҳати намоён бўлади.

Демак, тасвир ранг билан боғлиқ байт ва ғазаллар Алишер Навоий ижодида лирик асарларнинг бадий юксак намуналари ҳисобланади. Шу билан бирга, улар ўзбек мумтоз шеърлятида ранг рамзларини илк бор кенг йўналишда бадий тасвирлаб бергани жиҳатидан ҳам алоҳида эътиборга лойиқ. Шоир шеърларида ранг билан боғлиқ воқеа-ҳодиса, кечинма, ҳолатлар тасвири, асосан, ошиқ ва маъшуқа образлари атрофига бирлаштирилган. Лирик қаҳрамон тимсолида ошиқларнинг мукамал, умумлашган образини кўриш мумкин.

Маъшуқа ва ошиқ образлари шоирнинг эстетик идеалини ўзида мужассамлаштирган характерлар даража-

сига кўтарилган. Ранг символлари шоир ифодалаётган воқеликни эстетик баҳолашда катта имконият яратиш билан бирга бу образларнинг бошқа шоирлар шеърларида тасвирланган шу каби тимсоллардан фарқланишини, бадий мукамаллиги ва образлилигини таъминлаган.

Алишер Навоийнинг «Тўрт ранги мухталифдин хуллаким, жонон кияр...» деб бошланувчи ғазалида тилга олинган ўн турли либос номлари зарур этнографик маълумот бўлиш билан бирга муҳим поэтик вазифани ҳам бажарган. Бу, авваламбор, тасвирнинг либос, унинг ранги орқали деталлаштирилишида намоён бўлади. Навоий образни либос ва ранг уйғунлигида гавдалантирган, бу эса ортикча бадий тафсилотга берилмаслик, фикрни бир мавзу доирасида жамлаш ва муайян ўзанга йўналтириш имконини берган. Шоир ёрнинг устидаги «хулла», «ўзбеки гулнори тўн», «лимуйи терлик», «катон», «қаптон», «синжоб», «гулгун елак» фонидида лирик қаҳрамонга тегишли бўлган «шол», «жанда», «кисват»ни тилга олиш орқали маъшуқа ва лирик қаҳрамон психологик ҳолатини чизиб берган.

Ошиқ ва маъшуқанинг ҳолати байтларда, авваламбор, уларга тегишли бўлган кийим воситасида равшанлашади. Агар маъшуқага хурсандчилик, бепарволик, унинг хуснини намоёиш этувчи кийимлар хослаштирилган бўлса, лирик қаҳрамон – ошиқ учун буларнинг зидди бўлган кийимлар танланган. Аммо ушбу зидлик бир-бирини тақозо этадиган зидлик бўлиб, ғазал байтлари, ошиқ ва маъшуқа психологик ҳолатини сабабоқибат муносабатлари доирасида ўзаро боғлайди.

РАМЗИЙ-МАЖОЗИЙ МОҲИЯТ ВА ТАСВИР МАҲОРАТИ

Ранг билан боғлиқ тасвир ва бадиий санъатлар

Юксак ғоя ва чуқур мазмун гўзал бадиий шаклда ифодаланган асарларгина жаҳон адабиёти хазинасидан муносиб ўрин эгаллайди ва боқий яшайди. Улуғ сўз санъаткори Алишер Навоий асарларининг жаҳоншумуллиги ва абадий барҳаётлигининг сабаби ҳам унинг ахлоқий ижтимоий, маънавий-маъруфий аҳамиятга эга бўлган фикрларни бадиий мукамал ифода этганлигидадир.

Адабий асарда ҳақиқат ҳам, унинг ифода воситалари ҳам бадиий тус олади. Шеър завқ ва эҳтирос ҳосиласи бўлиб, шахсининг руҳий оламига у аввало туйғу, тассурот орқали таъсир кўрсатади. Завқни ҳаракатлантирувчи асосий омил эса бадиият.¹⁰² Шунинг учун юз йиллар мобайнида Шарқ мумтоз шеърятининг назарий ва амалий фаолиятига кўрсатма ва дастуриламал бўладиган илмлар пайдо бўлганки, булар «илми бадеъ», «илми аруз» ва «илми қофия»дан иборат эди. «Илми аруз» шеърдаги вазн масалалари билан, «илми қофия» радиф, қофия муаммолари билан шуғулланса, «илми бадеъ» – шеърдаги бадиий воситалар, усуллар масаласига бағишланган.

Мазкур илмлар талабидан келиб чиқиб, у ёки бу шоир ижодига ёки бадиий асарга баҳо берилар экан, ижодкор ифодалаётган ғоя ўз аксини топган ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий, маърифий-тарбиявий муаммолар моҳияти ва кўлами, бадиий тимсоллар жозибаси билан бир вақтда, қўлланган шеърий санъатларнинг ранг-баранглиги, мантиқий асосланиши, асар мазмунини очишдаги ўрни ва аҳамияти каби масалаларга ҳам алоҳида диққат қилинган. Навоий таъбири билан

102 Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – Б. 21.

айтганда, хақиқий шоирнинг иши «маъоний хазойинидан жавҳар термак ва эл файзи учун назм силкига вазн бермак»дир.¹⁰³

Шарқ мумтоз адабиётининг бадиий хазинасида тасвирий воситалар жуда кўп ва турли-туман бўлиб¹⁰⁴, «буюк шоирнинг ўлмас асари «Хазойин ул-маоний» Шарқ классик лирикасининг ойнаси, санъаткорлар қўллаб турган бадиий воситаларнинг кўрғазмасидир...»¹⁰⁵. Навоий ғазалларида биз фақат шеърини санъатларнинг тўлиқ мажмуасини эмас, балки уларнинг шоир ғоявий-эстетик ниятининг рўёбга чиқишида ўйнаган фаол ролини ҳам кўраемиз.

Юқорида Алишер Навоийнинг ранглар билан боғлиқ байтлари миқдори жадвалда кўрсатилган эди. Маълумки, Алишер Навоий ижодида бадиий санъатларнинг кўплаб ўзига хос намуналари мавжуд бўлиб, улар шоир санъаткорлигини кўрсатувчи муҳим омил саналади. Шунингдек, ранг ва шеърини санъатлар уйғунлигида яратилган байтлар ҳам кўпчиликни ташкил этади.

Алишер Навоий ижодида маънавий санъатлардан ҳисобланувчи истиора нисбатан кўпчиликни ташкил этади. Қуйида лирик қахрамон мурожаат этаётган «гул» тимсолида эгнига қизил ва сариқ рангдаги матолардан ажойиб кўйлак кийган қизнинг тасаввурда жонлантириш истиоранинг ёрқин мисолидир:

---

103 Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. МАТ. XIV том. – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 26.

104 Бу ҳақда қаранг: Исоҳов Ё. Классик адабиёт поэтикасидан маълумотлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1970-1973 йил сонлари; Шайхзода М. Асарлар. Олти жилдлик. 4- жилд. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 372 б.; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод (Хўжанд), 1972. – 180 б.; Хусайний А. Бадоеъу -с -санойи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – 398 б.; Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2002, 1-6-сонлари.

105 Шайхзода М. Асарлар. Олти жилдлик. 4- жилд. Устод санъатхонасида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б. 218.

Сариг, қизил алвон била хилъатларинг, эй гул,

Раънолиг эрур, улки либосингда аендур (4-211).

Бошқа бир байтда эса қизил лабларнинг лаълга, лаб устидаги тукларнинг зангори ёзувга ўхшатилиши билан *истиора* ҳосил бўлган. Яна байтда ёкут лаблар худди ўликларга жон бағишловчи Исо алайҳиссалом, яшил туклар эса ишқ шаробидан насиба улашувчи яшил тўнли Хизр алайҳиссаломдир, дея тарихда ўтган тарихий ёки афсонавий шахсларга ишора этиш билан *талмех*, расомчиликда ишлатиладиган шингарф (қизил) ва зангори (яшил) ранглар қизил лаблар ва яшил хат (тук) олдида нурсиз бўлиб қолади дея мусаввирга мурожаат (*илтифот*) этиб, бу рангларга қўл урма дейиш билан бир неча санъатларнинг уйғунлигида маъшука гўзаллигига ўзгача бир шаклда урғу берилган:

Лаълу хаттининг Масихою Хизрдин ори бор,

Эй мусаввир, сунма қўл шингарф ила зангорга (6-365).

Куйидаги мисраларда ҳам маъшуканинг жон бағишловчи лаъли лаблари ҳамда янги чикқан майсадек хати юзда шу қадар мутаносиб жойлашиб, ажаб гўзаллик ҳосил этганки, бу ҳол гўё бир-бирларига қўшни яшаётган Исо Масиху Хизр каби дея яна шоир истиора ва талмехдан фойдаланган.

Ажаб йўқ, сабзаи хат соясида жонфизо лаълинг,

Муносибтурки, бўлгайлар Масиху Хизр ҳамсоя (6-542).

Билол—тарихий шахс. У ўтқировоз соҳиби бўлганлиги учун пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом томонидан муаззин (азон айтувчи) вазифасига тайинланган ҳабаш. Маъшуканинг қип-қизил лаби, лаби устидаги қора (шабранг) холи жаннат боғларида кавсар булоғи кирғоғида сайр этиб юрган Билолни лирик қаҳрамон ёдига солади:

*Равзада кавсар қирогинда хаёл эттим Билол,
Юз аро лаб, лаб уза шабранг холингни қўруб (6-53).*

Ошиқ ҳижронда кўз ёш тўкаверганидан кўзлари нурсиз ҳолга келиб қолган. Махбубанинг жамоли куёш. Куёшнинг нурлари эса сероб. Юзинг зиёсидан бизни ҳам бахраманд эт, токи сенинг ҳуснингни томоша қила олай дея унга закот қоидасини¹⁰⁶ (*талмех*) ёдга соляпти:

Чун ювди кўзлар саводин ашк, ёрут юз очиб,

Ким дирамсиз элга бой эл фарздур бермак закот (3-80).

Асарнинг ҳаётийлиги ва бадий қиммати, аввало, воқеликни тўғри кўрсатиш воситаси, инсон ўйлари, туйғу ва дунёқарашини шакллантиришга хизмат қилиши билан ўлчанади. Байтнинг илк мисрасида ифода-даланган фикрга далил сифатида иккинчи мисрада ҳаётий бир ҳодисани мисол қилиб келтиришга асосланган тамсил санъатига Атоуллоҳ Хусайний шундай таъриф берган: «... бу ҳам (яъни тамсил) истиора жумласидиндур, аммо бу истиоранинг мисол йўллуғ навъидур, яъни шоир бир фикрга ишора қилмоқни истаганда ўзга бир маънони билдиргучи бир неча лафзни келтирур ва ани мақсаддаги фикрнинг мисолига айлантирур ва ўз фикрини ўшул мисол билан ифода қилур».¹⁰⁷

Алишер Навоий ҳам бир ўринда ошиқнинг ҳолатини халқимизнинг кундалик турмушидан олинган ҳодиса билан қиёс этади, яъни катталар йиғлаётган ёш болага турли рангдаги нарсалар бериб овутишганидек, юзнинг сарғайиши, қонли ёш тўкиш ошиқнинг ҳақиқатан ёр ҳажрида ўртанаётганидан дарак бериб туради ва уни бир оз тинчлантиради:

---

106 Закот – (арабча –тозаланиш, садақа бериш) – мол-мулк ва даромаддан бериладиган садақа, хайр. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-том. – 2002. – Б. 656.

107 Хусайний А. Бадоеъу-с - санойи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б. 220.

*Кўнгулни қон ёшу гоҳи юзум била овутурмен,
Сариг-қизил била андоққи, халқ тифлин овутмиши*
(5-182).

Ўтмишда ота-боболаримиз янги ойни кўрганларида, хурсандликларидан беихтиёр кўзларини юмганлар¹⁰⁸. Шоирнинг лирик қаҳрамони эса ёрнинг мушкин (кора) кошларини кўрганда, кувончдан кўзлари янада каттарок очади.

*Янги ой кўргач халойиқ кўзни юммоқ расм эрур,
Лекин очилди кўруб мушкин ҳилолингдин кўзум* (3-329).

Байтда урф-одатларга ишора этиш билан ирсоли масал, «кўз юммоқ» – «кўз очмоқ» иборалари воситасида газод санъати қўлланилган.

Коинот жисмлари, жумладан, ойнинг қоронғу кечанда фалакда кезиб юриши ҳақида гап кетаётган навбатдаги мисраларда ҳам Навоийнинг ийҳом санъатини мохирлик билан қўллаши мазмунни равшанлаштиришга ва айтилаётган фикрнинг жозибали шаклга келишига кўмаклашган, натижада, байтлар ўқувчининг қалбини каттик ҳаяжонга соладиган даражада бадийлашган. Яъни, 1) ой – осмондаги ой, 2) ой - ой юзли санам.

Ой ҳалокимга тутуб мотам кийиб тундин қаро,

Орази сайли била аҳли азо кирдор этар (4-121).

Шунингдек, ойга инсоний хусусиятларнинг кўчирилиб, таъхислантирилиши ҳам таъсирчанликни оширган. Яна шунга эътиборни жалб этиш лозимки, сўнги икки байтдаги *лирик қаҳрамон – ой – маъшуқа* тимсоллари учлиги шоир қалбининг энг нозик кечинмаларини образли ифодасида, ўқувчига маънавий-эстетик озуқа беришда аҳамиятлидир.

Баъзан ийҳом санъати ҳусни таълил, тажохули орифона санъатлари билан бирга қўлланади. Масалан,

¹⁰⁸ Сагторов М. Ўзбек урф-одатлари. – Тошкент: Мерос, 1993. – Б. 97.

*Сариг когазмудурким сўзи ҳажрим айлади таҳрир,
Ва ёхуд шуъла тушти саҳфага ул сўз этиб таъсир?*
(4-99).

байтида ўзини билмасликка солиб (тажохули орифона) «Айрилик, ҳижрон ҳақидаги сўзлар ёзилган қоғазнинг ўзи саригмиди ё бу сўзлар таъсир қилгач, у саҳифа (коғаз)га шуъла тушиб сарғайиб кетдими?» деган ҳайратомуз мазмун ифодаланган. «Сўз» ҳар икки мисрада икки маънода: сўз ва ўт (чўғ) маъноларида қўлланганки, бунини ийҳом санъати намунаси деб биламиз.

Илтифот санъатида шоир баён вақтида гап шахсини ўзгартириб туради. Нутққа бу хилма-хиллик бағишлаб, уни зерикарли бўлишдан қутқаради ва ўқувчи ёки эшитувчининг диққатини кучлироқ тортиб, унда завқ-шавқ уйғотади. Атоуллоҳ Хусайний бу ҳақда: «Илтифот ҳуснининг сабаби улдурким, сўзлагучи каломни бир услубдин иккинчи услубқа нақл қилганда, ... эшиткучини ул каломни тингламоққа кўпрак жалб этар, анинг рағбатин орттирур ва ани эшитмактин нишотин зиёда қилур»¹⁰⁹. Деярли барча ижодкорларнинг девонида илтифот намуналари учрайди. Эътиборли жиҳати шундаки, улар кўпинча лирик қаҳрамон севгилисига тегишли характерли белгилардан бири - ранглардан келиб чиқади.

Масалан, Лутфийнинг лирик қаҳрамони маъшуканинг сеҳрловчи қора холига боқиб умидида шу қадар интиқ бўлиб сарғайган, чехраи зарди (сарик юз) олдида сомон ҳам кўзга кўринмай қолган. Шунинг учун дийдорини бир кўриш учун менга ҳам қиё боққин дея ёрига «эй гул хирмани» - гул юзли деб **мурожаат** этади:

*Донаи холинг таманносида, эй гул хирмани,
Қил назарким, чехраи зардим ёшурди коҳни.*¹¹⁰

109 Хусайний А. Бадоеъу-с - санойи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б. 198.

110 Лутфий. Сенсан севарим. – Тошкент: Адабиёт ва санъат,

Саккокийнинг лирик қахрамони эса маъшуқасига ҳижронда заъфарондек сарғайган юзларига қайта қизиллик, умидсиз танасига тақрор ҳаёт бағишловчи халоскори сифатида қарайди ва шу сабабли «эй жон» деб *илтифот* этади.

*Сенинг лаълингдан ўфтониб қизарур лаъл қон ичра,
Ҳасад этур менинг юзим кўрубон заъфарон, э жон.*¹¹¹

Навоий эса бир ғазалининг ҳар байтида «жон», «жисм», «бағир», «кўнгил»га *илтифот* этган шоир «кўз»га мурожаат қилади. Кўз аъзоси ўртаси қора, атрофи оқ, унинг доимий намланиб туриши учун эса бир гарафидан доимий суюқлик ажралиб туради. Кўзнинг табиий тузилиши билан унга «эй тардомани (этаги ҳўл) юзи қаро» деб мурожаат қилинишида мантиқий боғланиш мавжуд. Яъни кўзга қарата сендаги чиройли гим қоралик туфайли кўнгилда, бутун аъзоларда «балоу ваҳшат»лар бошланди, дейди.

*Кўзга чун дерменки, эй тардомани юзи қаро,
Сендин ўлмиш телба кўнглумнинг балоу ваҳшати
(6-403).*

Куйидаги мисраларда эса *муболага, истиора ва тажохули орифона* санъати биргаликда келган. Лирик қаҳрамон кечаю кундуз ёрнинг қизил лабларини ўйлаб, ёш тўкавергач, охири кўз ёшлари қонга айланган, бу – муболага. Лабнинг лаълга қиёс этилиши – истиора. Лекин ўзи ҳам била олмай қолган: лабларинг хаёлидан ҳамма нарса қизилми ёки қонли кўзёшларим туфайлими? Бу эса тажохули орифона.

*Англамон оллимдадур лаълинг хаёли муттасил,
Ё онинг шавқидин оққан ашики ол оллимдадур (5-132).*

1987 - Б. 279.

¹¹¹ Саккокий. Танланган асарлар. – Тошкент: Ўздавнашр, 1962. - Б. 11.

Шоир баъзан ўз фикрини ажабланиш, хайратга тушиш услубида ҳам ифодалайди. Бунга *таажжуб* деб ном қўйилган. Бу санъат ҳам Навоийда кўп ишлатилган. Масалан, куйидаги байтда таажжуб *ўхшатиш(ташбеҳ)* билан биргаликда мохирона қўлланилган: воқеликка мантиқан ёндашилса, булбул гуллар чаман очилган баҳор фаслида иштиёқ билан сайрайди, куз – хазон фаслида нола қилиши ажабланарли ходиса, ошиқ ҳам муҳаббат куйини висолдан яшнаган вақтда эмас, ҳижронда юзлари сарғайганда авжга чиқариши кишига галат туюлади.

*Чехра соргорзон сари ортар кўнгулнинг ноласи,
Бор ажаб воқимъ хазон фаслида нолон андалиб (3- 31).*

Алишер Навоийнинг аксарият *ташбеҳ*лари ҳаётда, турмушда учрайдиган оддий нарса ва ҳодисаларга асосланган бўлиб, шоир ижодининг бу хусусияти асарга оммавийлик ва халқчиллик бағишлаш билан бирга, ўқувчининг оддий турмуш воситалари ва ҳаётий ташвишларга шоирона муносабат пайдо қилади. Масалан, дилбарнинг қуёшдек порлоқ юзини кўргандан сўнг лирик қаҳрамоннинг аҳволи оғирлашади – севги дардида ўртаниб, «қора қайғу»га қолади, худдики қуёш(мехр) чиқиб, юқорилайвергани сари соя пайдо бўлгандек.

*Юзунгга чун таважжух айладим, қолди қаро қайғу,
Кейин тушган киби соя кўрунгач мехр утрудин (4-363).*

Қуёш ботаётганда шафақ қизариб, қуёш шафақ ичида янада гўзал кўринади. Бу эса гул юзли санамнинг қоронғу тушганда қизил(ол) чодирга киришига ўхшатиш билан.

*Тун ақшом уйлаким бўлгай шафақ ичра қуёш тинҳон,
Кирар ҳар шом ул гулчехра шодурвони ол ичра (5-395).*

Тилдаги бадийй воситаларнинг бир қисми лафздош, яъни талаффузида эшитувчини таъсирлантирадиган даражадаги умумийликка эга бўлган сўзларга асослангандир.

Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида туркий тилнинг афзалликлари ҳақида сўз юритар экан, маънодошлик(синонимия) ҳодисасига мисоллар келтириш билан ўз фикрини далиллайди. Яна шуни ҳам таъкидлаш мумкинки, туркий тил нафақат маънодош(синоним) сўзлар, балки шаклдош(омоним) сўзлар ҳисобига ҳам бой луғат манбаига эга. Омонимлар воситасидаги сўз ўйини натижасида *тажнис* санъати ҳосил бўлган бўлса, туюқ жанрининг туркий адабиётда пайдо бўлиши ҳам тилнинг юқоридаги хусусияти билан боғланади.

Мумтоз шеърятимиз тарихида рангни ифодаловчи сўзлар ёрдамида яратилган тажниснинг кўплаб ажойиб намуналари фикримизни кувватлайди.

Бизга аёнки, Лутфий ижодида туюқ жанри муҳим мавқега эга. У шаклдош сўзларни ғазалда ҳам қўллаб, сўз қўллашдаги шоирлик иктидорини намоён этган.

*Кўнглум қарори қолмади, бир оқча юз тилар,
Ул оқча юзки мен тиларам, оқча юз тилар.*¹¹²

Яъни: Бир оқ юзли (оқча) ёр орзусида сабру қарорим қолмади, мен оқ юзли (оқча) дилбар висолини тиласам, у юз оқ танга (оқча) тилайди.

Шоир Атойи ҳам бир ғазалида «қаро кўзлар» иборасини тажнис сифатида қўллаган бўлса:

*Боқар оҳулайин ҳар ён ўшал қаро кўзлар,
Хаданги гамзасин отмоғ учун гўё қаро кўзлар.*¹¹³

Бошқа бир ўринда «ол» лафзини уч ўринда уч

112 Лутфий. Сенсан севарим. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987 - Б. 340.

113 Кўрсатилган китоб. – Б. 51.

хил маънода ишлатиш оқибатида бадий тасвирда муваффақиятга эришган.

*Жонимни васл учун десам ол, эй қаро кўзум,
Олким, бу сўзда шуъбадаву макру ол йўқ.*¹¹⁴

Бу санъатнинг Алишер Навоий лирикасида ҳам ажойиб намуналари мавжуд. Масалан, қуйида ижодкор ошиқнинг ишқдан сарғайган юзини хазон фасли етган боққа, икки бетини сариқ баргга ўхшатмоқда. «Сари» сўзи ёрдамида *тажнис* ҳосил этилган, биринчи мисрадаги **сари** – *сариқ*, иккинчи мисрадаги **сари** эса *томон* маъносида қўлланилган.

*Кўрма сариғ баргу қил наззора рухсорим сари,
Қўй хазон богин, гузар қил заъфаронзорим сари* (6-416).

Бир байтнинг ўзида *сариқ барг, сариқ рухсор, хазонли боғ, заъфаронзор* каби сариқ белгиси остида жамланган отлар уйғунлашиб, ўқувчига ҳижронли кунларнинг изтиробини энг нозик қирралари билан ҳис этишга кўмаклашади.

Байтда содда отларнинг қатор тизилиши натижасида *таъдид* санъати ҳам вужудга келган. Бу отлар эса ранг белгиси бўйича **жамланган**: ёрнинг холи, лаби устидаги хати(майда тук), кўз ва қоши – бариси **қора**.

*Қорадур холу хатту кўзу қошинг,
Магар борини куйдурмиш қуёшинг* (3-274).

Қуйидаги байтнинг биринчи мисрасида тасаввуфнинг фақр босқичида фойдаланиладиган отлар жамъи – *таъдид*лар ранг белгисига кўра кейинги мисрада фарқланган, яъни тафриқ этилган. Бу ерда қора шол – киш(қора қундуз терисидан тайёрланадиган кийим)га, кул эса синжоб(кўк силовсин терисидан тайёрланадиган кийим)га ранглари бўйича ажратилган.

---

114 Кўрсатилган китоб. – Б. 112.

*Фақр кўйининг қора шоли била гулхан кулин,
Топқали, биллаҳки қилман кишу синжоб орзу (3-
397).*

Навоий лирикасининг бадиий қиммати, шоир санъаткорлигининг ўзига хос қирралари унинг тасвир воситалари доираси ҳамда улардан фойдаланиш йўлларида яна ҳам аниқ намоён бўлади. Бинобарин, Навоий лирикасида, бир томондан, унга қадар бўлган ўзбек шеъриятида маълум даражада мавжуд бўлган поэтик воситаларнинг мисли кўрилмаган даражада тараққий этганлигини кўрсак, иккинчи томондан, фақат шоир лирикаси орқали юзага чиққан янги усул ва образларнинг шоҳиди бўламиз. Масалан, қуйида қайғу, зулф, бош, ер отлар(таъдид)и рангига кўра лирик кечинма ҳосил қилаётган бўлса-да, байтдаги **қора** ранг ўз ва кўчма маъноси билан 4 хил мазмунни ифода этмоқда:

Қаро қайғу мени элтиб қаро зулфунг учун ҳар тун,

*Қаро бошни тутуб овуч қаро ерга кириб тирсак (4-
235).*

Яъни: Ошиқни айнан тим қоралиги учун янада фусункор бўлган ёр зулфи (**қаро зулф**) иштиёқида қийин кунга қолиб, кечаю кундуз бошида чарх ураётган шубҳали ўйлар (**қаро қайғу**) исканжасида «қаро бош»ни(қора сочли ёш йигит) ушлаб, кўлларини ер(қаро тупроқ)га тираб жим қолган.

Муқаррар сўзи «қайта-қайта, уст-устига» маъноларини ифодалайди. Шу ном билан аталувчи лафзий санъат эса байтнинг ҳар икки мисрасида жуфт сўз кўллашни талаб этади. Алишер Навоий «Мажолис уннафоис»нинг саккизинчи мажлисида Ҳусайн Бойқаро қаламига мансуб бир ғазал ҳақида фикр юритар экан, «Фурқатда кўнгил қатра-қатра қон эрканин бурунги мисраъда айтиб, сўнгги мисраъда ўтқон муқаррар лафз муқобаласида «Оллоҳ-Оллоҳ» лафзи ҳам муқаррар ва асру муассир адо топибдурким:

*Фурқатингдин хасту кўнглум қатра-қатра қон эрур,
Оллоҳ-Оллоҳ, бу не ҳажри беҳаду поён эрур»,¹¹⁵*

дейди. Шоирнинг ўз ижодида ҳам бу санъатнинг бир қанча намуналари учрайди.

*Қаро-қаро мижа ханжарларин ититмак ишинг,
Ҳаёт нахлини кесган қиё-қиё боқишинг. (3-340)*

Ошиқлар бағрини ханжар каби тилган киприқлар оддий эмас, балки тим қора мужгон. Уларни яшашга бўлган умид ниҳолини (ҳаёт нахли) кесган эса гўзал санамнинг жон олгувчи қарашлари. «Қаро-қаро», «қиё-қиё» сўзларининг жуфтлашган такрорида эса мазкур сўзларга яна бирмунча маънавий юк ва услубий ижобий бўёқдорлик орттирилган.

Муқаррар сўз асосий фикрни ажратиб, бўрттириб мақсадга ишора қилади¹¹⁶. Сўз жуфтлашиб такрорлангани сари, айтилмоқчи бўлган фикрга эътибор кенгрок қаратилади.

Қиё-қиё боқиши еткуруб бағирга қилич,

Қаро-қаро мижаси еткуруб кўнгулга хаданг. (6-335)

Демак, байтларда қора гўзалликнинг доимий белгиси сифатида бош маъно ташийди.

Тугал лафздошликка асосланган *ийҳом* деб ата- лувчи санъатнинг маъноси гумонга солиш демақдир. Тубандаги мисраларда ҳам «қўй», «ол» сўзларининг икки маънода қўлланилиши билан *ийҳом* ҳосил бўлган. Биринчи маъноси: Оёғинг остидаги тупроққа бошим- ни қуяй дегандим, «майли кўя қол» деди, қизил ла- бларидан бўса олишни сўраган эдим, «ола қол» деди. Иккинчи маъноси: оёғинг остидаги тупроққа бош қўяй дегандим, «қўй, ундай қилма» деди, бўса олиш учун ла- бларининг рангини сўрагандим, «қизил» деди.

¹¹⁵ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. XIII том. – Тошкент: Фан, 1997. – Б. 179.

¹¹⁶ Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод (Хўжанд), 1972. – Б. 97.

*Бош кўяй дедим оёғи туфроғига, деди: «Кўй»,
Бўса истаб, лаъли рангин сўрдум, эрса деди: «Ол»
(3-385).*

А.Ҳожиаҳмедов *радд-ул-ажуз ал-ас-садр* санъати-га изоҳ берар экан, умуман, такрорланувчи сўзларнинг ўзаро муносабати ва ўрнига кўра бу санъатнинг йигирмага яқин тури мавжуд дейди¹¹⁷. Шулардан бири *тасбе* бўлиб, унда олдинги гап ёки мисра ёхуд байт охирига жойлашган сўз, сўз бирикмаси кейинги гап, мисра ёхуд байтда қайтарилиб фикрий изчиллик таъминланади.

*Зулфи кўзларни қаро қилмоққа шоми фурқати,
Шоми фурқат дафъига рухсори меҳри анвари (4-420).*

Инсон табиати шундай: олдида турган нарсадан айрилгач, ўша нарса бирданига қадрли ҳам чиройли кўринади. Лирик қаҳрамон ёрининг зулфу қошлари ҳам айрилиқ шоми етгач янада қорарок, чиройлироқ кўрина бошлайди. Унинг юзидан таралаётган меҳр нурлари туфайли эса жудолик тунни тонгга алмашади. Демак, байтда *зулф*, *кўз* отларининг тартиб билан келиши натижасида *таъдил*, *шоми фурқат* бирикмасининг биринчи мисра охирида ва иккинчи мисра бошида келиши *тасбе*, *меҳр* сўзининг бир вақтнинг ўзида икки маъно(куёш ва меҳр)да ишлатилиши билан *ийҳом* ҳосил бўлган.

*Хаттини кўрдик лаб узра, гар зумуррат хат киши,
Кўрмади лаъли узра ё шингарф уза зангор хат (5-28).*

«Хат» лафзи ранг белгисига кўра *тажнисни* вужудга келтирган бўлса: маъшуқа лаби устидаги яшил тусли майда туклар - хат ва зангор рангида ёзиладиган битик- хат, бошқа тарафдан биринчи мисранинг шу сўз билан бошланиб, иккинчи мисранинг «хат»да тугалланиши *тасдирни* вужудга келтирган. Яна *лаб* ва *лаъли* сўзлари қизиллик хусусиятига кўра бирлашади.

117 Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийят малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999. - Б. 86.

Тасдир айлана санъати деб ҳам аталиб, қуйидагича изоҳланган: «...кайтариш натижасида автор кўзда тутган фикрлар ҳам шакл жиҳатдан, ҳам маъно томондан бир байтнинг ўзидаёқ доира-айлана шаклида йғинади»¹¹⁸.

Фош этар меҳрин Навоийнинг сариғ рухсораси,

Субҳдекким, сорзориб рухсори айлар меҳр фош (3-205).

Тонгда қуёш ҳали чикмасидан бурун субҳ сарғайиб, қуёшнинг чиқишидан дарак берганидек, кишининг меҳри товланиб кетганда ҳам юзлари порлаб, соф олтин рангига – сариқ рангга киради. Бу – *ташбеҳ*. «Фош этар меҳри» бирикмасининг иккинчи мисра охирида тескари такрорланиши оқибатида *тарди аксли тасдир* вужудга келган бўлса, «сариғ рухсораси» бирикмасининг такрори «радд-ул-ажуз ал-са-садр»нинг бошқа бир кўринишини юзага келтирган. Қуйидаги мисолларда ҳам шундай:

Бўлмас қора кўз элдин тутмоқ киши вафо кўз,

Сендин нетиб вафо кўз тутқаман, эй қаро кўз (4-160).

Навоий шеъриятида ранг англатувчи сўз ва сўз бирикмаларини байтнинг турли ўринларида қўллаш билан *тарди акс* санъатининг кўплаб намуналари вужудга келган:

Эй ишқ, нетиб ул қаро кўзни кўрайинким,

Кўзнинг қаросин ҳажрида ашк айлади зойил (6-257).

Бошқа бир байтда оқ ва қора рангларни зидлаш (*тазод*) ҳамда кўз қарову оқини бирикмасини иккинчи мисрада тескари қўллаш (*тарди акс*) билан ишқий кечинма тасвирида муваффақиятга эришилган.

Кимга солдим кўз қарову оқини ишқ ичраким,

---

118 Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод (Хўжанд), 1972. – Б. 132.

Қон аро пинҳон кўзум оқу қаросин кўрмадим? (5-307).

Навоий ижодидан чексиз илҳомланган Огаҳий бу санъатнинг оригинал намунасини яратган:

Ваҳ, не боло қародур, э шўҳ, қаро боло кўзинг,

*Гар худ эмас қаро боло, бас не боло қаро кўзинг.*¹¹⁹

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асари образларининг мукамаллиги, бадииятининг салмоқдорлиги билан нафақат туркий халқлар, балки барча Шарқ халқлари адабиётида катта ўрин эгаллайди. Масалан, дostonда шундай мисралар бор:

Румий қизи (яъни кун) юзини ерга яширди,

*Олам гардиши занги юзи (каби) бўлди*¹²⁰.

Ёки:

Чўчиб уйғонди, бошини кўтарди,

*Қора ҳабаш юзини пардалабди.*¹²¹

Биринчи байт кун ботишининг бадиий ифодаси бўлиб, яъни қуёш румий қизи *истиораси* билан берилган бўлса, тун эса занги юзига ўхшатилади (*ташбех*). Иккинчи байтда эса тун чекиниб, тонг отиши манзараси қора ҳабаш истиораси орқали берилган.

Одатда, қиш кечалари ҳам узун, ҳам совуқ ва, шунингдек, қоронғи бўлади. Шу сабабли шоир қиш тунининг қоралигини муболағали тарзда **тун зангиси** дейди. Қор ёғаётганда эса совуқ бир оз «юмшаб», тун ҳам ёруғроқ бўлади. Айрилиқдан ўртанган лирик қаҳрамон қалбида ҳам қиш иқлими ҳукмрон. Агар унга севгилисидан кўнглини ранжитадиган хабар келса ҳам майли, бу унга «зимистон» кўнглини оз бўлса-да равшан этади. Байтда зулмат ва нур сўзларининг қарама-қарши қўйилиши тасвирнинг ойдинлашишига хизмат қилган.

119 Огаҳий. Таъвиз ул-ошикин. Тошкент: Фан, 1960. – Б. 258.

120 Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 597.

121 Кўрсатилган китоб. – Б. 513.

*Гар эрур занг аҳли зулмони ва лекин қор ила,
Қилди тун зангисини аҳли сафову нур қиш (4-193).*

Шоир ижодида сўзнинг карама-карши маъноларидан фойдаланиб яратилган лирик ҳолат тасвирлари кўплаб учрайди.

*Ҳусн чун жилва қилур, оқу қорада йўқ фарқ,
Кишига келса бало – хоҳи хито, хоҳи ҳабаш (5-182).*

Агар қиз ҳусни жилва қилиб турар экан, унинг ок юзли Чин ўлкасининг қизими ёки қора танли ҳабаш кизи бўлишининг ҳеч фарқи йўқ, ошиқ барибир муҳаббатнинг оғир синовлари-ю «балолар»ига дучор бўлиши аниқ.

Эътиборлиси шундаки, ижодкор бирор бир ранг-тус билдирувчи сўзлар зидлигидан фойдаланар экан, алоҳида рангнинг шу ва бошқа тилдаги номларини ҳам унумли қўллайди. Масалан, шоир бир ўринда қора сўзи ўрнида савод, оқ ўрнида эса баёз лафзини ишлатади. **Шом ва субҳ** сўзларининг жуфтлигида зидлик мазмуни янада кучайтирилган.

*Савод жаҳлини юб, вақт эрурки уйгонсанг,
Ки умр шомига субҳи ажал кетурди баёз (3-227).*

Ёки:

*Дуди оҳим кеча-кундуз чу фалак сари боқиб,
Субҳга дам тутулуб, шомга ораз қорариб (4-46).*

Ёки:

*Васлинг кунюю шоми фироқинг баёнида,
Кофур бирла мушкни ҳамроз қилмадинг (3-281).*

Бошқа байтда симоб ўзагидан ясалган *симоб*, *сиймгун*, *сиймбар* каби сўзлар ёрдамида айриликда сиймоб(ок рангли) янглиғ кўз ёш тўкаётган ошиқнинг портрети чизилади.

*Не тонг, сиймоб янглиғ оқса кўздин сиймгун ашким,
Ки сиймоб айламини ҳушу хирад бир сиймбар менидин (5-327).*

Ёки:

*Келгуси ул сарви сийминбар гули серобдек,
Ким танимда ҳар замон титрар кўнгул сиймобдек
(3-263).*

Устоз Алибек Рустамов адабий асарнинг бадиий жиҳатдан етуклигига бирламчи асос воқеийлик эканлигини таъкидлайди¹²². Қуйидаги байт худди ўша **китобат ва ташбеҳ** санъати мутаносиблигида яратилган воқелик ва тасаввурнинг ажойиб бадиий шакллантирилгани намунасидир:

*Қошларингдинким эрур қонлуғ кўнгул ичра хаёл,
Ул қизил коғазда нундур, бу шафақ ичра ҳилол (5-264).*

Шарқ адабиётида маъшуқа қошларининг араб алифбосидаги нун - **ن** ҳарфига ўхшатиш анъана ҳисобланади.

Кузатишларимиздан шу нарса аниқлашадики, бадиий адабиётда, хусусан, лирикада маъшуқанинг юзи, лаблари қизил ранг билан, унинг зулфи, қошу кўзи қора рангда, холу хатти яшил, вужуди сариқ рангда ёки бу рангларнинг маънодошлари ёрдамида тасвир этилади. Шунинг учун бўлса керак, Навоий шеъриятида ҳам, салафлари Атойи, Саккокий ғазалларида ҳам мазкур аъзолар уларнинг ранглари уйғунлашган жамъ ва тақсим санъатларининг турли намуналари учрайди. Масалан, Атойида:

*Эй менглари мушқу, энги лола, кўзи оҳу,
Зулфунг ғамида тутти кўнгулни қаро қайғу.¹²³*

Ёки Саккокийда:

*Бўю, юзу лаъл эру, хату хаддина туш йўқ,
Сарву гулу мул насатарану ёсуман ичра.¹²⁴*

122 Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. - Б.125.

123 Кўрсатилган китоб. - Б.149.

124 Кўрсатилган китоб.- Б. 21.

Алишер Навоийда:

*Узору лаълу лабинг васфини қачон ёздим,
Оқиб қўзум ёши гулранг, бўлди қон қоғаз (3-122).*

Алишер Навоий ғазаллари композицион тузилиши жиҳатидан етук санъат асарлари эканлиги таниқли адабиётшунос, навоийшунос олимларнинг тадқиқотларида асослаб берилган¹²⁵. Шоир бир неча ғазалларида ранглар иштирокида раддул матлаъ санъатини қўллайдики, бу шоир ижодининг, хусусан, поэзияси бадииятининг қўп қиррали эканлиги ҳақидаги фикримизни қувватлайди.

*Лолагун тўн ичра, ё раб, ул газоли Чин эрур,
Ё қўзумнунг мардуми қон ёш ила рангин эрур.
Билмон, оёким, шафақ ичра эрур заррин газол,
Лолагун тўн ичра ёхуд ул газоли Чин эрур? (5 -141).*

Юкорида ҳам айтиб ўтганимиздек, мумтоз лирикада «илми қофия» бадииятнинг асосий кираларидан саналиб, унда вазндор мисраларнинг ва байтларнинг охириги бўғинларидаги оҳангдошлик, яъни қофия масалалари текширилган. Ижодкорнинг салоҳияти шеърларда қўлланган қофияларнинг гоёлар моҳиятини, тимсоллар қиёфасини очишдаги аҳамияти, қофия учун танланган сўзларнинг маънавий теранлиги, оҳангдорлиги, жило ва жозибаси билан ҳам белгиланган.

Маълумки, аксарият ҳолларда қофия радиф билан қўлланилган. Радиф «Изма-из келувчи» маъносини ифодаловчи сўз бўлиб, адабиётшуносликда қофиядан сўнг келиб айнан такрорланувчи сўзлар бирикмасини англатади. Радифлар шеърда ифодаланаётган етакчи фикрни таъкидлаш, ўқувчи эътиборини асосий гоёга жалб этиш, шоир гоёвий ниятини китобхон қалбига

---

125 Бу ҳақда қаранг: Ойбек. Навоий ғазалиёти // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1961. - № 1,2.; М. Шайхзода. Асарлар. VI томлик. IV-том. - Тошкент, 1972. - 372 б.; А. Ҳайитметов. Навоий лирикаси. Тошкент: Фан, 1961. - 295 б.; Ё. Исҳоқов. Навоий поэтикаси. - Тошкент: Фан, 1983. - 168 б.

тўларок, чуқурроқ етказишга хизмат қилади.

Алишер Навоий радифнинг хилма-хил турлари ва санъатларидан, радиф ва қофия муносабатларидан ўринли фойдаланганки, бунда бевосита ранг билдирувчи сўзлар манбаи шоир маҳоратининг муҳим жиҳати бўлиб ҳисобланган. Шоирнинг «Хазойин ул-маоний» куллиётида лирик кечинма тасвири бошдан-оёқ ранг билан боғлиқ ўтгиздан зиёд ғазаллар борлиги ҳақида гапирган эдик. Мавжуд ғазалларнинг ўндан ошиғида ранг англатувчи сўзлар радиф вазифасини бажарган.¹²⁶ Бундай ҳодиса XV асргача ва ундан кейин ҳам нафақат туркий, форсий поэзияда ҳам қузатилмайди. Жумладан, шоирнинг қора, сарик, кизил, яшил, кўк, мовий, оқ – жами етти ранг радифли ғазалларида ишқий ҳиссиётлар тасвири ва ишққа дахлдор фалсафий мулоҳазалар баёни етакчи ўрин эгаллайди. Бу шеърларда шоир ошиқ қалбнинг турли ҳолатларига мувофиқ бадиий лавҳаларни чизади: у ҳажр азобидан ўрганади, васл умидидан таскин топади, гўзалликдан жунбушга келади, ишқ неъматига шукрона келтиради ва ҳоказо. Айтиш керакки, санаб ўтганимиз бу ҳолатлар Навоийгача яратилган мумтоз шеърятда қайта-қайта тасвирга тортилган. Шунинг учун унинг олдида фикрни ўзига хос кўринишда ифодалай билиш, унга янги-ча маъно жилвасини бағишлай олиш вазифаси турган. Буни яхши тушунган Навоий ўзигача такрорланган умумий фикрда очилмаган кирралар ифшосини топишга ҳамда уни янги-ча шакллар воситасида беришга интилди ва кўп ҳолларда бунга эришди. Қуйида фикримизни шоирнинг ранг радифли ғазалларидан олинган мисоллар билан далиллаймиз.

*Тиғллар тошики, жисмим қилди сартосар қаро,
Бўлди савдога саводи аъзам андин ҳар қаро. (4-27).*

¹²⁶ Изох: Биз бу ғазалларнинг айримлари билан 1-, 2- бобларда танишган эдик.

*Ярақондин манга гар бор эса рухсор сариг,
Турфа кўнгилки, эрур дийдаи хунбор сариг. (5-297).*

*Хулласин ул сарв қилди нахли раънодек яшил,
Лек оҳим дудидин ваҳм айлаб осродек яшил. (5-388).*

*Ул гули раънога номам хўб эмас яксон қизил,
Сафҳаси бўлса керак бир ён сариг, бир ён қизил. (5-267).*

*Ашкдин бўлди қароргон кулбайи вайроним оқ,
Кулбаи вайрон демаким дийдаи гирёним оқ. (4-231).*

Бизга аёнки, «Хамса» дostonларини ташкил этувчи «Сабъаи сайёр» лиро-эпик поэмаси сюжети етти иқлимдан келган етти сайёҳнинг ҳикоялари асосига қурилган¹²⁷. Дoston қаҳрамони Баҳром бу ҳикояларни етти кун мобайнида маълум бир ранглар билан бўялган қасрларда тинглайди.

Юқоридаги ғазалларнинг ҳаммаси «Ҳазойин ул-маоний»нинг у ёки бу девонида жойлашган бўлиб, яхлит олиб қаралганда китобхон тасавурида ошиқ ва маъшуқа муносабатларининг қизиқарли, ҳаяжонли, таъсирчан лирик дostonини ҳосил этган ва беихтиёр ўша «Сабъаи сайёр»ни ёдга туширади.

Радифнинг ҳар байтда қатъий ўрин ва шаклда келиши унинг ўқувчи диққат марказида бўлишини таъминлайди. Навоийнинг тубандаги мисраларини ўқиганимизда ундаги радифга алоҳида эътибор қаратамиз:

*Лаъбинг лаълу хатинг, эй жон, зумуррад,
Бўлурму лаълга ҳар ён зумуррад. (6-92).*

«Зумуррад» лафзининг радиф вазифасида қўлланилиши билан шоирнинг муболағасиз даҳо санъаткор сифатидаги янги қирраси равшанлашади.

---

¹²⁷ Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. МАТ. X том. – Тошкент: Фан, 1992. – 448 б.

Шоирнинг «Ғаройиб ус-сиғар» девонида «эй қоракўз» радифли ғазал бор. Шуни таъкидлаш ўринлики, мазкур сўз ҳар байтда такрорланар экан, ҳар сафар бу сўз остида ёрини, дўстини, ака ё инисини, ёхуд устозларидан бирини назарда тутган. Шу жиҳатлар ҳам унинг радиф танлашдаги ўзига хослигини, чин шоирона иқтидорини бўрттириб кўрсатади.

Йўқки ул кўз қорадур ҳуснунг аро, эй қоракўз,

Ким, қошинг дағи эрур асру қаро, эй қоракўз. (3-185).

Шу боис Навоий учун ҳеч қачон шеърий санъатлар шунчаки санъаткорликни намойиш қилувчи восита бўлмаганлигига яна бир қарра ишонч ҳосил қиламиз. У ҳақиқий новатор ижодкор сифатида ўзининг бутун санъаткорлик маҳоратини, муҳим ижтимоий-сиёсий фикрлари, эзгу ғояларини юксак бадиий савияда ифода қилиш учун дадиллик билан ишга солган.

Алишер Навоий ғазалларида ранг ва гул тимсоли бадиияти

Маълумки, Шарқ шеъриятининг улкан намояндалари ўз асарлари мазмунини бойитиш ва таъсирчанлигини кучайтириш мақсадида поэзияда кенг бир миқёсда гул тимсолига мурожаат қилганлар. Асарга, айниқса нафислик, нозиклик бағишлашда гул фавқулодда катта рол ўйнаган. Гулларни турли маънода қўллаш билан инсон руҳи ва ҳолатларидаги гўзаллик ҳамда нафосат тасвири ёрқинлик касб этган.

Гул воситасида рамзий мазмунларни ифодалаш халқимизнинг кундалик ҳаётий муносабатлари билан баробар равишда мукаммаллашиб борган. Жумладан, миллий урф-одатларда, тўй-шодиёналарда, маросимларда гулга дахлдор анъаналар кучли таъсирга эга

бўлганлигини халқ оғзаки ижодидаги баъзи намуналар орқали кузатишимиз мумкин.

*Суйган ёр қизил гулдек,
Биз ишқида булбулдек.
Бир қиё боққанда жоним,
Биз эшигида қулдек.¹²⁸*

Тўртликдаги «қизил гул» етук, балоғатга етган қиз тимсолида келган бўлиб, бирикмадаги «қизил» сўзи об-разнинг ёрқинлигини кучайтирган ҳамда «қизил гул» сифатлаши орқали назарда тутилаётган қизнинг нақадар пок, мусаффо эканлигига ишора этади. Қуйидаги мис-ралардаги «тоза гул» бирикмаси ҳам гўзал, мафтункор қизнинг рамзий ифодаси бўлиб, юқоридаги тўртликда ифодаланган маъноларга ҳамоҳанглиги, узвий давоми эканлиги билан характерлидир.

*Қошингни қароси ювса кетарми?
Сенигдек тоза гул богда битарми?
Сенигдек тоза гул богда битганда,
Сўраб борсам, богбон менга сотарми?.¹²⁹*

Фольклоршунос Ш.Турдимов қуйидаги тўртликда «қизил»нинг анъанавий рамзий маъносидан бирмунча кенгроқ кўламга эга эканлиги, яъни қизил гул образи айни пайтда «қиз муҳаббати» маъносини акс эттириши-ни қайд этади:

*Асра қизил гулингни,
Сақла қизил гулингни.
Баҳосига етмаса,
Узма қизил гулингни.¹³⁰*

Яна шуни ҳам айтиш керакки, ушбу тўртликда ҳаёли, иболи ва ифбат-назокатини юқори тутадиган қиз учун қанча фазилатлар хос бўлса, уларнинг ҳаммасини ас-

---

128 Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ кўшиклари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б. 60.

129 Ўзбек халқ кўшиклари. – Тошкент: Ўздавнашр, 1956. – Б. 66.

130 Турдимов Ш. Ранго-ранг дунё // Ёшлик. - 1987. - № 8. – Б. 61.

раш ва эъзозлай олишга даъват бордир.

Рус олимаси Л.Н.Миронова ҳам мусулмон халқлари ўрта аср поэзиясида қизил рангнинг энг кўп қўлланилганлигини таъкидлайди: «... гап севги-мухаббат ҳақида кетса, энг яхшиси буни қизил ранглар айтсин: **атиргул, лола, лолақизгалдоқ**»¹³¹. У ўз фикрини давом эттириб ёзар экан, араб шоири Ибн ал-Мутаазнинг **қизил ранг ва гул** билан боглиқ образни янгиллаганини айтади ва исбот тариқасида унинг ижодидан намуна келтиради:

Қабрлар ўзининг ранг-баранглиги билан яшнаб турарди:

Лола, лолақизгалдоқлар қизил атиргул билан чирмашиб кетган эди!

Мен сўрадим: «Ким ётибди?» Ер тилга кирди:

*«Йиғла – оёгинг тагида ошиқнинг қабри бордир.»*¹³²

Гул тимсолининг аста-секин маъно қатлами кенгайиб, у орқали ифодаланаётган фикр барча кишиларга бирдай тааллуқли бўлиб борганини бир қатор халқ мақолларида кўриш мумкин. Масалан, «**Гул бўлиб туғилиб, сассиқ алаф бўлиб яшама**»¹³³ мақолида: *инсон боласи туғилганда пок бўлиб туғилади. Аммо баъзилар ўз ҳаётлари давомида инсонийлик шаънига нолойиқ ишларни қилиб, нопок бўлиб, одамлар ўртасида ёмон аталиб, шу ёмон ном билан ўлиб кетадилар. На тирликда ва на ўлгандан сўнг эл-юрт орасида зигирча қадр-қимматлари бўлмайди. Сен бундай қилма, инсонийлик шаънига доғ туширма. Ҳамма қатори оқ бўлиб туғилгансан, қора бўлиб ўлма, дейилмоқчи. «Гул – даста-даста, гул бермаган нокаста» - яъни, қадимий одатга кўра, гулзорга келиб, гул сўраган кишининг*

131 Миронова Л.Н. Цветоведение. – Минск: Высшая школа, 1984. – С. 72.

132 Кўрсатилган китоб. – С. 72.

133 Ш.Шомаксудов., Ш.Шораҳмедов. Ҳикматнома. Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1990. – Б. 83. Изох: бундан кейинги мақоллар шу китобдан, кўрсатилган саҳифадан олинган.

сўзини ерда қолдириш қаттиқ айб саналган. Мазкур мақолни бирор нарсаси ошиб-тошиб ётган бўлишига қарамай, сўраб келган одамга бермайдиган одамларга ачиқ киноя тарзида қўллаганлар.

Ўзбек халқ наққошлик санъати ҳам чуқур рамзийлик асосига қурилган. Хусусан, ислимий нақш элементларини ташкил этувчи **гулсафсар** – осойишталик ва умр узоқлиги, **атиргул** – гўзаллик рамзи, **нилуфар** эса бахтиқбол рамзини билдиради.

XV асргача туркий тилда ижод қилган Атойи, Саккокий, Гадоий, Лутфий каби шоирлар ҳам гул образига тез-тез мурожаат қилганлар. Жумладан, Атойи бир ғазалида:

*Ўётқондин қизил гул кўнглаки зарқи арақ бўлсин,
Юзи гулшан сари гулгун қиё боғин бега-бега.*

Сочик сочсун қизил олтун, кумуш гул бирла шукуфа,

*Сабо дарвешлар янглиз қилиб йўлунгда дарюза.*¹³⁴

Шоир тонг чоғида гуллар юзида қуёш нурида ял ёнаётган шудринг томчиларини табиий деб қабул қилмайди, балки тонг палласида гулгун либосда гулшанга кириб келган маъшуқанинг гўзаллигидан хижолат тортган қизил гул тер(арақ)га ботган, дея ўқувчи тасавурида ёрқин бир манзара ҳосил қилади. Кейинги байтда эса гўзал санам ҳуснининг харидорига айланган сабо ҳам гулларнинг оқ, кумуш ранг, қизил ранг япроқларини тиланчилик(дарюза) билан олиб, унинг йўлларига «сочик» сочиб, қутлайди.

Гадоий лирикасидаги бир қатор байтларда эса ўзига хос образли тасвирларни кўриш мумкин, яъни уларда ташхис усули воситаси ила қизил гулнинг маъшуқа ол(қизил) яноғига шайдолиги; гулзорда ёр со-

---

134 Атойи. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1960. – Б.153.

чининг мушкин рангию узунлигини кўргач, сунбулу райхоннинг мақтанчокликлари учун шармандали ҳолга тушиб қолгани кўрсатилади:

Эй, латофатта қизил гул ол янгоқинг бандаси,

*Сунбулу райхон дағи мушкин сочинг шармандаси.*¹³⁵

Бошқа бир байтда шоир элнинг назарида гўё қизил атиргул(варди аҳмар) бу қадар тиниқликни, қизилликни ёрнинг ол яноқларидан; наргис(гуллари қора рангга мойил) эса мафтункорликни унинг сеҳрлаб олгувчи қора кўзларидан олган, деб ҳисоблайди.

Варди аҳмарки дер эл ул ол янгоқингдур сенинг,

*Наргиси шаҳло, дағи жоду қароқингдур сенинг.*¹³⁶

Биз тадқиқот жараёнида шу нарсани кузатдикки, Навоий атиргул, хусусан, оқ атиргул, қизил атиргул тимсолларинирамзий маънода кўллар экан, бу шоир маҳоратининг янги қирраси ўлароқ намоён бўлган. Масалан,

Лола янглиз бўлди гулгун бодадин ул юз гули,

Ваҳ, не рангин очилур эрмиш қизил сув ичса вард (4-91).

Лекин куйида Машрабнинг бир ғазалида ёрнинг юзи «сарик атиргул»га ўхшатилишида анъана бағрида новаторлик ҳам воқе бўлган, десак хато қилмаймиз.

Сузук кўзлу, сариг садбарг¹³⁷ юзунгни, дилрабо кўрсам,

*Юзунгдин юз ўгурмасман, агар юз минг бало кўрсам.*¹³⁸

Жомий эса ошиқнинг ҳижронда қон юта-юта хун бўлган қалбини ҳали очилмаган қизил гулнинг қатма-қат ғунчасига ўхшатиш билан лирик қаҳрамоннинг

135 Гадоий. Девон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – Б. 112.

136 Гадоий. Девон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – Б. 78.

137 Садбарг - атиргул

138 Машраб. Меҳрибоним кайдасан. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. - Б. 73.

«дарди»ни нечоғли «жиддий» эканига ўқувчи эътиборини тортса, кейинги мисрада эса тасвирни янада кучайтиради, яъни изтиробдан ошиқ лоладек қонли ёшлар тўқмоқда:

*Сенингсиз гунчадек дил гарқи хундир,
Кўзум ёшини кўргил, лолагундир.*¹³⁹

Алишер Навоий лирикасида ҳам гул тимсолининг кўплаб такрорланмас рамзий маъно ва образлари кашф этилган. Адабиётшунос А. Валихоновнинг «Ғазал нафосати» китобидаги «Навоий ғазалларида гул» деб номланган қисмида Навоийнинг гул тушунчасидан фойдаланган соҳаларни саккиз қисмга ажратиб фикр юритади ва уларнинг ҳар бирини алоҳида сарлавҳа остида беради¹⁴⁰.

*Сарви гулрўйим қилур гулгашти гулзор, эй насим,
Дам-бадам сариг-қизил гул, ул гули раънога соч* (5-75).

Кўринадики, фикрий-эмоционал таъсирчанликни ошириш мақсадида шоир бир вақтнинг ўзида **иштиқоқ, илтифот, ташбеҳ** санъатларидан фойдаланган. Иштиқоқ санъатида шоир байт ёки айрим гапларда ўзаги бир бўлган сўзларни икки ёки ундан ортиқ марта такрорлайди¹⁴¹. Келтирилган байтда *гулрўй*(гул юзли), *гулгашт*(гул сайри), *гулзор*(жой), *сариг-қизил гул*(раъно гули), *гули раъно*(маъшуқа) сўзлари гул ўзагидан ясалган бўлиб, **иштиқоқ**ни юзага келтирган бўлса, «эй, насим» дея шаббодага **илтифот** этган. Ёрнинг тик қаддини сарвга, қизил юзини эса гулга

139 Жомий. Максуди дил... - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. - Б. 152.

140 Қаранг: Валихонов А. Ғазал нафосати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – 98-167-бетлар.

141 Раҳмонов В. Шейр санъатлари. – Ленинобод (Хўжанд), 1972 – Б. 123.

Ўхшатиш билан эса **ташбеҳи муқайяд** санъатига мурожаат қилган.

*Ёр юзи гул фурқати ашкимни гулгун айламиш,
Соғари гулранг ичинда бодаи гулфом Бер (6-124).*

Юқоридаги мисралар «Фавойид ул-кибар» девонидан ўрин олган ғазалнинг иккинчи байти бўлиб, унда «гул» ўзаги ёрдамида ҳосил бўлган «қизил» рангнинг тўрт ўринда ишлатилган синоними лирик қаҳрамоннинг айрилиқда нечоғли изтироб чекиш ҳолини тасвирлашда қўл келган. Махбубанинг юзи гул – **қизил ранг**да, шундай гўзал дилдорнинг айрилиғи ошиқни кўзларидан гулгун – **қин-қизил қонли ёшлар** тўкишига сабаб бўлмоқда, бу аччиқ фироқнинг бир оз «ҳовурини босиш учун» эса соғаркаш(май қуювчи)дан **гулранг(қизил) соғар**(қадах)да **гулфом(қизил) май** сўрамоқда.

Ёки:

*Дема, ашқинг нега гулрангу кўзунг гулфом эрур,
Ҳеч кимнинг ёри гулрўю гуландом бўлмасун (4-351).*

Алишер Навоий ҳар бир образни, тимсолни айрича муҳаббат билан тасвирлар экан, уларнинг ҳар бирига хос бўлган хусусиятлар ўқувчи тасавурида ёрқин муҳрланиб қолади. Буни шоирнинг «Хамса» дostonи қаҳрамони қаҳрамонлари Баҳром, Фарҳод, Ширин ва Лайли кабилар портретининг бадий ифодасида кўриш мумкин. Ҳатто Шириннинг оти тасвирида ҳам ижодкорнинг ўз қаҳрамонига бўлган муносабати очик кўринади.

*Ўзи гулрангу гул монанд зоти,
Бўлуб «Гулгун» халойиқ ичра оти.
Жаҳон боғида йўқ ул бодподек,
Бўлуб гулбаргин элтурга сабодек.¹⁴²*

142 Алишер Навоий. Фарҳода ва Ширин. МАТ. VIII-том.- Тошкент: Фан, 1990. - Б. 241.

Байтдаги устига қизил тўн кийиб, дасторига қизил гул тақиб, қизил от(гулгун рахш)га чиройли миниб оламини гулистон қилган гўзал санам тасвири Навоийнинг тафаккур кўзгусида Шириннинг сиймоси узоқ йиллар мобайнида бадий сайқалланиб келганлигидан далолат беради. Албатта, бунда ранглар, айниқса, қизил ранг ва унинг синонимларининг ўрни беқиёс.

Қилди оламини гулистон улки гулгун рахш уза,

Чиқти гулгун тўн кийиб, гул санчибон дасторга (6-377).

Одатда, гулзордаги гулларнинг энг сараларидан ҳисобланмиш раъно гулининг косачабарглари икки хил рангда: бир тарафи қизил, иккинчи тарафи сариқ бўлади. Жам ва тафриқ санъатидан усталик билан фойдаланган шоир ваъдасида турмай, ёлғончилик қилган маъшуқасига гўё шу йўл билан танбех беради. Байтдан англашилаётган мазмун шоирнинг бадий ниятини ифодалашга хизмат қилгани равшан. Шунингдек, байтнинг ижтимоий-ахлоқий маъноси ҳам бор, яъни Навоийнинг ўзи таъкидлаганидек, панд-насихат сифатида ҳам ўзига хос ахамиятга эга.¹⁴³

Икки юзлук бўлмаким, бу богнинг раъно гули,

Гар қизорур бир юзи, лекин яна бир сорзорур (3-153).

Бадий адабиётда, жумладан, туркий адабиётда маъшуқанинг **саводи холи(қора холи)** турли-туман бадий тасвир воситалари ёрдамида «қўб ва хўб» тасвирланган. Навоий қуйидаги байтда ёрнинг лаби устидаги қораликка яқин тим яшил хат(тук)и ичидаги қора хол(саводи хол)ини ям-яшил бинафшазорга яшириниб олган қора қарғага ўхшатиш билан ўқувчи тасавурида осон мухрланиб қоладиган бадий манзара яратади.

---

¹⁴³ Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфклари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – Б.103.

*Саводи холи анинг хатти мушкбор ичра,
Магарки зог ёшунмиш бинафшазор ичра (4-407).*

Ёки дилбарнинг хино гули боғлаган кафтлари-ю тирнокларининг настарин ранг(оқ ва қизил рангнинг уйғунлиги)ини кўрган настарин гули(гуллари майда оқ ва қизил) ҳасаддан баттарроқ изтироб чекиб, оқариб-қизарса ҳам, барибир ёрнинг хино ёққан қўллари рангидек бўла олмайди. Бу ерда ҳам жонлантириш санъати байт мазмунининг таъсирчанлигини ошириб, китоб-хонда эстетик завқ уйғотиши билан аҳамиятлидир.

*Ул хино ёқтию қон ютти ҳасаддин настаран,
Ранг анинг тирногларидек настаранга кирмади (6-437).*

Масалан, шоир бир ўринда хусни таълил санъати ёрдамида лолаларнинг сариқ рангда очилишига маъшуканинг «ранжу ситами» ҳаддан ошганлиги туфайли ошиқнинг қизил юз(лоларўй)и ҳижронда сарғайган, дея ўқувчини ишонтиради:

*Сарғарибтур лоларўйим ранжи то бўлмиш қатиг,
Лола бу йил гулшани умрумда очилмиш сариг (4-219).*

Шунингдек, биринчи мисрадаги «Сарғайбтур лоларўйим» иборасини иккинчи мисрада «Лола очилмиш сариг» тарзида қўллаш билан тарди акс санъати ҳам юзага келган.

«Хусни таълил» арабча «чиройли далиллаш» маъносини билдиради. Бу санъат бирор нарса ёки ходисага ғайривоқеий, лекин шоирона сабаб келтиришдан иборат. Шоир ижодида хусни таълилнинг гўзал намуналари жуда кўп.

Куйидаги байтларда Алишер Навоий маҳбубанинг кўзлари қизаришига ажойиб сабаблар кўрсатади:

*Полагун майдин қизармиш кўзларинг ул навъким,
Полазор устида ҳар ён азнамиш бўлғай кийик (4-242).*

Яъни: чин ошиқнинг муҳаббатидан маст бўлган ёрнинг кўзлари қип-қизил лолазорда ағанаётган охуга ўхшатилган.

Ёки бошқа бир байтда бутун вужуди ишқ оловида ажойиб тусга кирган маъшуқанинг нозланиб юришлари лолазор устига акси тушиб турган янги кўринган ой(хилол)ни эслатади:

*Лолагун май тобидин ул ой қизармиш гўйиё,
Шўхлуқтин лолазор устида агнабтур ҳилол (5-254).*

Лутфий девонидаги бир ғазалнинг

*Ой юзунгининг хижлатидан гул қизорди, ҳолиё,
Ханда бирла ўткорур, чун инфиоли бордурур,¹⁴⁴*

байтида гулнинг қизариб очилиши хижолатдан юзи қизарган ва ўзининг ноқулай аҳволини яшириш учун зўрма-зўраки табассум қилаётган одамга қиёсланиб кишини лол қолдирувчи тасвир чизилган. Ташбеҳ (ойга ўхшаш юз) ва ташхис (гулнинг қизариши) санъатларига асосланган мазкур тасвирда ҳусни таълил маҳбуба гўзаллиги, латофатини таъсирчан қилиб ифодалашга имкон берган.

Навоий бир ғазалида ҳам устоз байтларига хамоханг мисралар мавжуд:

Гул қизариптуру сунбул қорориптур гўё.

Бог аро қилди аён зулф ила рухсор ул шўх (4-83).

Чаманзордаги гуллар ўз-ўзидан қизил бўлиб очилмаган, сунбулнинг қорайиши ҳам табиий эмас, балки улар боғда кезиб юрган дилбарнинг қизил юзи-ю қора зулф(соч)ини кўргач, хижолатдан қизариб, қорайиб кетган.

Умуман, Алишер Навоий ижодида лирик қаҳрамонининг ички кечинмалари, хижрон, айрилиқ манзаралари тасвирида «лола» тимсолига мурожаат қилган ўринлар кўп учрайди:

*Яна ҳар дам ишим сочмоқдадур кўз боғидин лола,
Ки бўлмиш лоладек қонлиг кўнгул паргола-паргола.
Кўзунгдур фитнаву афсун саводидин қаро нарғис,
Юзумдур меҳнату идбор доғидин сариг лола (3-425).*

---

144 Лутфий. Сенсан севарим. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – Б. 234.

Мисралардаги кўз ёши – қизил лола - кўнгул, кўз – афсун саводи – қаро наргис, юз – меҳнат – сариг лола каби бирликлар мантиқан боғланиб, бири иккинчисининг юзага келишини тақозо этмоқда. Бу эса мазмуннинг чуқурлашувига ҳам таъсирчанликнинг ошишига хизмат қилган. Мазкур ҳодисада уларнинг ранг белгиси алоҳида эътиборга моликдир.

Ёки шоирнинг бошқа бир ғазалида баҳор ва куз фаслларининг хусусиятларини, бу фаслларда табиатда юз берадиган ўзгаришларни гоҳ маъшуқасининг васли хаёлида шод-хуррам, гоҳ ҳижрон изтиробларидан маҳзун ошиқнинг шу каби ҳолатларига қиёс этишида ҳам бевосита уларнинг ранг хусусиятлари боғловчи омил бўлмоқда.

*Хазон ранг юзига берса, тонг йўқ, шуълайи дардим,
Ким, элга шамъи базм ўлмиш баҳори нозпарвардим.*

*Хазон бирла баҳорин даҳрнинг найлай, чу ёшурди
Бирисин лолایی ашким, бирисин чехрайи зардим (3-421).*

Ишқ-муҳаббат, висол айёми, ҳижрон дарди, айрилик каби соф инсоний туйғулар бадий ифодасида табиат тасвиридан, хусусан, гул тимсолидан фойдаланиш Бобур лирикасига алоҳидалик бахш этган. Қуйидаги ғазалда ҳам у устоз шоирнинг анъанавий етакчи образлари ёрдамида ҳижрон манзараларини янгича руҳда тасвирлайди:

*Хазон яфроғи янглиг, гул юзинг ҳажрида саргардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух, бу чехрайи зардим.*

...Хазондек қон ёшим сориг, юзумдин эл танаффулда,

Баҳорранги, биҳамдиллоҳ, улусдин ўзни қутқордим.¹⁴⁵

Бобораҳим Машрабнинг бир ғазалида ҳам висолга гашна ошиқнинг қалб кечинмалари Навоий ва Бобур

145 Бобур. Назм дурдоналари. – Тошкент: Шарқ, 1996. - Б. 43.

ижодиётидан таъсирланишнинг самараси сифатида юзага келгандек:

*Ул барги хазон ранги, гулгунчада қон ранги,
Ой-кунда сомон ранги – шиқинг ситамидур шул.*¹⁴⁶

Адабий асарда тасвирланаётган бадий тимсол холати ёки ҳаракатининг бўрттирилган, кучайтирилган ифодаси *муболага* санъати бўлиб, бунда ўқувчи ошиқ киёфаси, ички олами, калбида мавж урган эҳтирослари таъсирчан, жозибали акс этади.

*Ҳар қизил гулким, юзунг шавқида олиб исладим,
Етқач оҳим шуъласи, ани сариг гул айладим (6-290).*

Шоирнинг лирик қаҳрамони гулга шунчаки гул сифатида карамайди, балки у маҳбубасининг юзларини эслатгани учун ҳам меҳр билан, завқ билан ҳидлаган эди, дилида алангаланган ишқ оташининг шуъласига қизил гул ҳам сариқ гулга айланди дея муболага қилади. Ўқувчи албатта бу хил тасвирнинг шартли эканини ҳис этади, унинг воситасида муҳаббат дардига гирифтор бўлган инсон кечинмаларининг энг юқори даражасини ақлан англайди ҳамда ошиқ қалбининг изтироблари ҳақиқатан ҳам ниҳоятда кучли эканига ишонч ҳосил қилади.

Бошқа бир байтда ҳам лирик қаҳрамоннинг маҳбуба васлига етолмай, ишқ алангаси юрагида янада батарроқ авж олиб, ўтли оҳлари кўкка етиб, натижада чарх айвони бу тутунлардан қорайган. Сиз фалакнинг қоралигини мушкин (қора) булутлар туфайли деб билманг, балки бу дардли ошиқнинг ишки туфайлидир, дея муболагали тасвирдан фойдаланилган.

Бирор нарса ёки ҳодисанинг хусусиятини шу хусусияти бор бошқа нарса ёхуд ҳодиса орқали тасвирлаш ўхшатиш ёки ташбеҳ дейилади. Ўхшатишнинг хизмати

---

146 Машраб. Меҳрибоним кайдасан. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. - Б. 68.

тасвирланмишнинг сифат ёки вазифасини равшанлаштириш, ўткирлаштириш ва шу йўл билан ўқувчи ёки тингловчининг ҳиссини уйғотишдир.

Гулда йўқ сарв қади, сарвда гул рухсори,

Сарви гулруйим эрур хусн тариқида тўкуз (3-185).

Одатда, гул жуда чиройли бўлса-да, эгилиб ўсади, сарв дарахти эса ғоятда тик бўлса-да унда гулнинг хусни бўлмайди. Байтда тасвирланаётган дилбар эса хуснда тўкис, бекаму кўст: унинг қадди сарвдек тик, юзи эса гулдек мафтункор.

Ёрнинг ўсма қўйган қошлари қизил юзига шу қадар ярашганки, бу эса гулзорда нозланиб турган икки товусни тасаввурга келтиради.

Ложуварди вўсма бирла зеб берган қошларинг,

Жилвагар бўлган икки товус эрур гулзор аро (5-19).

Форс шеърятининг атоқли шоири Ҳофиз Шерозий ёрнинг ҳамма гўзал нарсалардан ҳам чиройли эканлигини айтар экан, жумладан, маъшуқанинг лаблари устидаги қаро хат(майин тук)лари шу қадар тиниқ қора(тўк яшилга мойил) рангдаки, унинг олдида гулзордаги гуллар ичида ўзининг хушбўй иси-ю ўзига хос ранги билан ажралиб турадиган (қора) райҳон «ғубор» босгандек хиралашиб қолади, дейди:

Райҳон нимасан, қаро хатин қўр,

У тозаю сен ғубор эрурсан.¹⁴⁷

Кўринадики, байт муаллифи қора рангни райҳон гули билан ёнма-ён қуйишдан маҳбубанинг хуснда тенгсиз эканлигини таъкидлаётган экан, Навоий эса маъшуқанинг кўзларини қора наргисга қиёслаш билан ўз ҳиссиётларини янгича шаклда ифодалашга эришади.

Найлай қаро наргисни, бошимга урайинму,

Ким, бошима офат кетурур ул кўзи шахло (5-29).

¹⁴⁷ Ҳофиз Шерозий. Ғазаллар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1958.

– Б. 183.

Алишер Навоий назмида гулларнинг турли-туман навлари ва такрорланмас рангларининг юксак бадий ифодасига гувоҳ бўлинади. Лирик каҳрамоннинг қувончу шодликлари ҳам, изтиробли кечинмалари ҳам гул ва рангнинг мутаносиб тасвирида кўринади. Бу ўз-ўзидан бўлмаган. Навоийшунос олим А.Хайитметов ўзининг «Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан» китобида Қобус Вашмгирнинг форсча тўртлигини (таржимаси билан) келтирар экан, унинг халқ қўшиқларига хос соддалик, конкретлилик, айти маҳалда гўзал образлиликнинг таъсири натижасида вужудга келганлигини таъкидлайди. Мана ўша тўртлик:

Гул шодликнинг подшоҳи бўлса, май хурсандчиликининг амиридир,

Шу икки нарсанинг юзидан, одатда, маишатни қидираман.

Эй ой юзли, агар бунинг сабабини билмоқчи бўлсанг, билки –

Гул сенинг юзингнинг рангига эга,

*Маида эса сенинг икки лабинг таъми бор.*¹⁴⁸

Хуллас, ўзбек мумтоз шеъриятида асарга лирик оҳанг ва нозик мазмун бағишлашда гул тимсоли, унинг рамзий маънолари фавқулодда катта роль ўйнаган. Айниқса, Алишер Навоий назмида бадий тимсол хусусиятлари яққолрок намоён бўлган. Бадий тасвир усуллари ёрдамида ошиқ қиёфаси, ички олами, қалбида мавж урган эҳтирослари таъсирчан, жозибали ифодаланган.

Маълум бўладики, халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиёт(шеърият)да ҳам гул образига мурожаат

---

148 Хайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. (X-XV асрлар) – Тошкент: Фан, 1970. – Б. 277.

қилинган. Қизикарлиси шундаки, халқ оғзаки ижодида маъшука гўзалликда, латофатда гулларга ўхшатирилган бўлса, мумтоз поэзиядаги гуллар ҳусну тароватни, рангни ёрнинг ол юзи, яноғидан, акик лабларидан, қора кўзию мушкин сочи, хатидан олганлиги айтилади.

Алишер Навоий маҳоратининг қирраларини кўздан кечириш натижасида қуйидаги хулосаларни илгари суриш мумкин:

Сўз қўллаш шоирдан қанчалик маҳорат талаб этса, шеърда ранг символларига мурожаат қилиш ҳам шунга яқин малака ва моҳирликни талаб қилади. Чунки ҳар бир ранг ўзига хос ва янги мазмундаги сўз, гоҳо ибора ва маъно қийматига эга. Шунинг учун ранг сиргидан бир «белги», тус ёки бўёқ бўлиб кўринса-да, шу ғазалларда ҳам ғоявий, ҳам эстетик мукамаллик ва таъсирчанликка хизмат қилади. Ташбеҳ, муболаға, тарди акс, раддул матлаъ сингари бадий санъатларда қўлланилган ранглар бунга далил бўла олади.

Академик А. Рустамов Алишер Навоийнинг беқиёс даражада катта адабий муваффақиятларга эришишида унинг шоирлик истеъдодидан ташқари яна етти муҳим омилнинг таъсири борлигини, кузатувчанлик шу омиллардан бири эканлигини таъкидлайди. Дарҳақиқат, мутафаккир шоир кундалик турмуш ҳодисаларига синчковлик билан муносабатда бўлганлиги боис тамсил, ийҳом, ирсоли масал каби шеърый санъатларнинг оригинал намуналарини яратди ва рангларнинг символик хусусиятларидан ўринли фойдаланди.

Алишер Навоий лирик қахрамонининг ички кечинмалари, ҳол ва кайфиятини ёритишда муқояса қилинган нарса-ҳодисалар фақат шаклий ўхшашлиги билангина эмас, балки ранг белгисига кўра ҳам мантикий боғланиш ҳосил қилади.

Шоир ижодига халқ оғзаки ижодининг таъсири бекиёс эканлиги адабиётшуносликда эътироф этилган. Бу адабиётда кенг қўлланилган гулларнинг ҳусни, рангу бўйи маъшуқанинг янада чиройли бўлишига туртки бўлган бўлса, Алишер Навоий лирикасида эса, аксинча, маҳбубанинг ҳусни гулларга айрича чирой, назокат ва турфа ранг бағишлаши ифода этилади.

ХУЛОСА

Оламдаги барча кашфиётлару тадқиқотлар орасида энг буюги инсон руҳиятини англашдир. Инсон яратилибдики, ҳамиша олдинга интилиб яшаган. Яратган берган умрни қандай ўтказиш кераклиги тўғрисида бош қотирган ва ҳаётини яхшилаш, янада мазмунлироқ яшаш йўлларини кидирган ҳамда бу уринишларда янги-янги нарсаларни кашф этиб бораверган. Вақт ўтиши билан бу кашфиёт «эскириб», уни бундан-да такомиллаштириш мумкинлигини сезиб қолган ва яна ҳаракат қилган. Бу изланишлар натижаси ўлароқ хайкалтарошлик, меъморчилик, мусиқа санъати билан бир қаторда адабиёт – сўз санъати вужудга келди. Инсон зохирий ва ботиний оламининг турфа кўринишлари адабиётнинг хил ва жанрларида ўз ифодасини топиб келмоқда.

Инсон – олий мавжудот, у мукамалликка интилар экан, унинг руҳи танасига кул бўлмаслиги, балки Оллоҳга талпиниб, ўзини ҳар турли гуноҳлардан поклаб, нуқсонларини йўқотиб бормоғи зарур. Сўз санъаткорлари ўша улуг мақсаднинг амалга ошувида муҳим саналган масалалар, уларнинг ечими хусусида қалам сурганлар. Илал оқибат инсон тахайюлининг мислсиз кашфиёту марраларини эгаллаганлар. Ранглар воситасида воқеа-ҳодисаларни рамзий ифода этиш ҳам бу кашфиётларнинг бири ҳисобланади.

Бадиий адабиётда ранг китобхоннинг теварак-атроф тўғрисидаги тасаввур доирасини кенгайтиришга эмас, балки бизнинг ҳиссиётларимизга, олам манзарасини шакллантирувчи тасаввуримиз қувватига таъсир кўрсатиш воситаси ҳамдир.

Ранг символининг тарихий такомили, дастлаб халқ оғзаки ижодида пайдо бўлган рангга алоқадор тимсолларнинг ёзма адабиётга кириб келиши ва поэтик

ифода этилиши, Алишер Навоий ижодида, хусусан, ғазалларида ранг рамзларининг қатъий ўринлашуви ва уларнинг мавзу-мундарижасининг кенгайиб бориши жараёнини тадқиқ этиш натижасида юзага келган фикр-мулоҳазаларимиз юзасидан қуйидаги хулосаларга келдик:

Дунёдаги бошқа халқлар каби туркий миллатлар тарихида ҳам воқеа-ҳодисаларни рамзийлаштиришга интилиш кучли бўлган, жумладан, улар маълум бир ранг воситасида орзу-истаклари, мақсад-интилишлари, ҳаёт ҳақидаги тасаввурларини символлар ёрдамида ифода этишлари оқибатида улар анъанавийлашиб борган. Ҳаётдаги бу анъанавий рамзлар, тимсоллар давлат сиёсатида, урф-одатларда, маросимларда, халқ оғзаки ижодининг эртақ, мақол, кўпинча кўшиқ ва лапарларида акс этган.

Ранг символикасининг бадиий адабиётда ўринлашишини яққол кўрсатадиган асар Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» дostonидир. Унда туркий халқларнинг рангга доир тасаввурлари концентрациялашганлигига гувоҳ бўламиз.

Навоийгача бўлган ўзбек шеърлятида Атойи, Гадоий, Саккокий, Лутфий ижодида ранглардан фойдаланиш фикр, туйғу, ҳолат, манзара тасвирида салмоқли ўрин тутади.

Навоий лирикасидаги ранг символикасида қора ва кизил ранглар етакчи мавқе эгаллайди. Улардан кейин яшил ва кўк, оқ, сариқ ранглардан самарали фойдаланилган. Умуман олганда, «Хазойин ул-маоний»даги 2600 ғазалдан 31 таси бошдан-охир ранг символикаси асосига қурилган. 1400 дан ортиқ ғазалда ранг билан боғлиқ образлилик у ёки бу даражада намоён бўлган. Бу эса ранг символикасининг Навоий ғазалиётида тутган ўрнини кўрсатиб турибди.

Ранг символикасининг Навоий ғазалларидаги поэтик функцияларидан бири муайян бир рангнинг маълум тушунча – мафҳумларни бир мавзу доирасида уюштиришидадир. Жумладан, «Сариғ либос аро ул нўшлабки хандондур...» деб бошланувчи ғазалда сариқ ранг билан алоқадор символик образлиқ ғазал байтларини бир-бири билан боғлашга, бир-бирига яқин тушунчаларни бир ғазал доирасида уюштиришга, яъни ғазал якпоралигига хизмат қилган.

Шоир қўллаган ранг рамзлари образлиқни вужудга келтиришда, айниқса, ошиқ ва маъшуқанинг кечинмалари, ҳол ва кайфияти хақида тасаввур берувчи ёрқин манзаралар яратишда муҳим ўрин тутган. Шу маънода, шоир шеърларида ранг символикасига тегишли тасвирларнинг ҳам маъно, ҳам гўзаллиқ, ҳам бадий-тасвирий жиҳатларини ёритиш катта аҳамият касб этиб, санъаткорнинг ўзига хос томонлари намоён бўлади.

Либос психологик тасвирнинг муҳим деталі: у лирик қахрамон руҳий кечинмалари, ҳолатига йўл очади. Шунинг билан бирга либоснинг тури ва ранги унинг ишқ бобида қандай мартабага етганлигини рамзий тарзда ифодалайди. Бинобарин, лирикада либос, унинг ранги образда мужассамланган бадий ният, мақсаднинг зоҳирий атрибути бўлиб, образнинг ички мазмун-моҳияти унинг либоси, либоснинг ранги орқали воқеланади, образнинг ички структураси тўғри, муаллиф нияти билан уйғун ҳолда англанишига имкон яратади.

Навоий ғазалиётида либос ва ранг поэтик унсур сифатида қўлланилар экан, 60 дан ортиқ кийим ва унинг қисмлари номлари келтирилади. Либоснинг шоир ғазалларидаги поэтик функцияларидан бири шундаки, Навоий кийим тасвири воситасида ўқувчини ўзи айтмоқчи бўлган фикрга тайёрлаб боради. Зеро, либос

Ўқувчи ва шоир ўртасида мулоқот ўрнатиш воситаларидан биридир.

Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси бир қатор бадиий усул ва воситалар орқали тасвирланади. Буларнинг энг фаоллари истиора, талмех, илтифот, ташбеҳ, ташхис, тазод, муболаға, тажоҳули орифона, тажнис, таажжуб, таъдид, мукаррар, ийҳом, тасбе, тарди аксдир.

Шоир ранг билан боғлиқ символик тушунча-мафҳум, фикр-қарашни бадиий санъатлар воситасида ифодалар экан, ўзигача бўлган форс ва ўзбек адабиёти ютуқларидан ҳам ижодий фойдаланган, Ҳофиз, Атойи, Саккокий, Лутфий шеъриятидаги анъаналарни давом эттирган.

Ранг поэтик унсур сифатида бадиий анъаналар тадрижи давомида ривожланиб, поэтик тафаккурнинг барқарор элементига айланиб борган. Буни, айниқса, мумтоз адабиётда маъшуканинг юзи, лаблари қизил, зулфи, қоши, кўзлари қора, хагги яшил, танаси сариқ ёки ушбу рангларга яқин қоришиқ ранглар орқали тасвирланганлигида намоён бўлади. Бинобарин, ранг символикасида ҳам анъанавийлашиш, қолиплашиш жараёнини кузатиш мумкинки, бу гарчанд ранглар палитрасидан фойдаланишда шоир имкониятларини маълум маънода чекласа-да, бошқа томондан, поэтик талқиннинг чуқурлашишига олиб келган. Чунки анъананинг муайян рангдан фақат маълум объект билангина боғлиқликда (масалан, қора рангдан фақат соч, қош, кўз; қизил рангдан юз, лаб тасвирида ва ҳоказо) фойдаланиш талаби ушбу ранглар ва улар ифодалаган символик мазмун талқинини чуқурлашишига хизмат қилган.

Навоий лирикасида ранг ифодаловчи сўзлар, қофия ва радиф сифатида ҳам қўлланилганлигини кўришимиз

мумкин. Қофия ва радиф ўларок энг фаол ранг аниқлагувчи сўзлар «қора», «оқ», «қизил», «бинафша», «яшил»дир.

Гул – Шарқ шеърятининг ёрқин ва кенг истеъмолда бўлган образи. Навоий лирикасида ҳам гул образи катта ўрин тутди. Шоир гул образини яратар экан, ранг билан боғлиқ символикадан изчил фойдаланади. Гулнинг ранги лирик қахрамон ва маъшуқа психологик ҳолати билан уйғунлик касб этади.

Шоир ғазаллари таркибидаги ранг билан боғлиқ образларни атрофлича ўрганиш серқирра, кўп йўналишли миллий адабиётимиз тарихи ҳақидаги тасаввуримизни мукамаллаштиради.

Ранг, унинг рамзий маънолари мумтоз адабиётимиз вакиллари, шунингдек, Навоий ғазаллари учун бир нақш вазифасини бажарганлигини шоир девонида қўлланилган минглаб ранг маъносидаги сўзлар ва уларнинг символик ифодасида ўз тасдиғини топаверади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

І. Илмий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.

2. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни- миллат қилишга хизмат қилсин // Тафаккур. - 1998. - №2 - Б. 5-16

3. Каримов И. Биз ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т. 7. - Тошкент: Ўзбекистон, 1999. - 410 б.

4. Каримов И. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – 432 б.

5. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – 184 б.

6. Абдуғафуров А. Эрк ва эзгулик куйчилари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 200 б.

7. Адабиёт назарияси. II жилдлик. I-жилд. – Тошкент: Фан, 1978. – 416 б.

8. Адабиёт назарияси. II жилдлик. II-жилд. – Тошкент: Фан, 1979. – 448 б.

9. Азимов Э., Ашрафхўжаев Ф. Амир Темур давлатининг рамзлари // Тафаккур. - 1996. - № 3 - Б. 43-45.

10. Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. Тошкент: Камалак, 1991. – 176 б.

11. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I-том. – Тошкент: Фан, 1983. – 656 б.

12. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. II-том. – Тошкент: Фан, 1983. – 644 б.

13. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. III-том. – Тошкент: Фан, 1984. – 624 б.

14. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV-том. – Тошкент: Фан, 1985. – 636 б.

15. Архитектурное наследие Узбекистана. – Тошкент: Фан, 1960. – 250 с.

16. Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати хақида). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – 152 б.

17. Асомуддинова М. Кийим-кечак номлари. – Тошкент: Фан, 1981. – 116 б.

18. Бафоев Б. Навоий ғазалларида ранг билдирувчи сўзлар. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1984 - № 5. – Б. 51-56

19. Бафоев Б. Навоий назми тилида қизил синонимлари, синтагмалари ва улардаги маънодошлик. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1984. - № 5. – Б. 37-41

20. Бафоев Б. Навоийнинг «Фавойид ул-кибар» девонида ранг маъносидаги сўзлар. // Адабиёт кўзгуси. Илмий тўплам. – 2002. - № 7. - Б. 20-24

21. Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 344 б.

22. Бобур. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент: Фан, 1971. – 240 б.

23. Булатов С. Ғайб илмидаги ранглар фалсафаси. // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – 2004. - №2. Б. 156-159

24. Булатов С. Б. Ранг психологияси. – Тошкент: Фан, 2003. - 110 б.